
II.

TEORETICKO-METODOLOGICKÉ ASPEKTY

Martin Ološtiak – Martina Ivanová

0	Východiskové poznámky	89
1	Teória lexikálnej motivácie.....	89
1.1	Prístup Juraja Furdíka.....	89
1.2	Nadväzovanie na furdíkovské tézy.....	93
1.2.1	Motivačná relačnosť	93
1.2.2	Motivačná typológia	94
1.3	Lexikálna motivácia a slovotvorná motivácia	98
2	Slovotvorba, morfematika a morfonológia	100
2.1	Vymedzenie morfematiky	100
2.2	Slovotvorba a morfematika	103
2.2.1	Morfematická štruktúra slovotvorného motivantu	104
2.2.2	Morfematická štruktúra slovotvorného motivátu	105
2.2.2.1	Morfematická stavba slovotvorného základu.....	105
2.2.2.2	Morfematická stavba slovotvorného formantu.....	105
2.2.3	Slovotvorné funkcie jednotlivých typov morfému.....	106
2.3	Slovotvorba, morfonológia a morfotaktika.....	107
2.3.1	Fonematické zloženie morfému v slovenčine.....	107
2.3.2	Kombinatorika morfému.....	108
2.3.3	Alomorfia v slovenčine.....	109
3	Slovotvorba a morfológia.....	114
4	Slovotvorba a syntax.....	117
4.1	Funkčné aspekty derivatém a syntaktických konštrukcií.....	117
4.2	Kompozitá a viacslovné pomenovania.....	118
4.3	Juxtapozícia.....	118
4.4	Syntaktické vzťahy vo vnútri slov	119
5	Tvorenie pomenovaní v kontexte lexikálnej motivácie	120
5.1	Jazykovoimitačná nominácia	122
5.2	Jazykovomotivačná nominácia	122
5.2.1	Intralingválna nominácia.....	122
5.2.2	Interlingválna nominácia	124
5.3	Nominačná motivačná relačnosť	125
5.4	Nominačný rad.....	125
5.5	Nevlastná nominačná abilita a nominačná disabilita.....	126
6	Slovotvorná a lexikálna motivovanosť lexiky v slovenčine.....	127
	Literatúra	134
	Zoznam skratiek a značiek	138

0 Východiskové poznámky

V nasledujúcom oddiele predstavujeme jednak teoreticko-metodologické východiská, o ktoré sa opierame pri analýze v ostatných častiach monografie (ide o teóriu lexikálnej motivácie), jednak ďalšie základné poznatky o fungovaní slovotvornej motivácie. Tie sa týkajú vymedzenia miesta slovotvornej motivácie prostredníctvom charakteristiky vzťahu slovotvorby a morfológie (a osobitne morfonológie), slovotvorby a morfológie, slovo- tvorby a syntaxe. Osobitná pozornosť sa venuje miestu slovotvornej motivácie v kontexte všeobecnej teórie nominácie a podčiarkuje sa jej význam pri tvorení nových pomenovaní.

1 Teória lexikálnej motivácie

1.1 Prístup Juraja Furdíka

Hlavným metodologickým oporným pilierom pri analýze tvorenia slov v slovenčine v našom prístupe je teória lexikálnej motivácie. Jej základy položil a formuloval J. Furdík v práci *Teória motivácie v lexikálnej zásobe* (2008; o okolnostiach vzniku tejto monografie porov. Ološtiak, 2008). Východiskovým bodom motivatologického uvažovania J. Furdíka je spochybnenie Saussurovho konceptu o všeobecnej platnosti princípu arbitrárnosti jazyko- vého znaku. Cieľom J. Furdíka bolo celostné, na jednotnej koncepcii založené videnie slov- nej zásoby a archimedovským „pevným bodom“ v tomto snažení sa mu stal pojem lexikál- nej motivácie. Autor považuje lexikálnu motiváciu za zdôvodnenie existencie každej lexi- kálnej jednotky v langue aj v parole, pričom viacaspektovosť, lepšie povedané multištruk- túrnosť a mnohodimenzionálnosť lexikálneho bloku sa vystihuje prostredníctvom moti- vačnej typológie. Neexistuje len jeden, ale viacero typov lexikálnej motivácie, ktoré sú hierarchicky usporiadané, pričom každý typ lexikálnej motivácie je typom sui generis.

Furdíkova teória, pravdaže, vo všetkých jednotlivostiach a detailoch nepredstavuje úplné novum. Klasicky sa vymedzujú tri typy motivácie: zvuková (fónická), sémantická a slovotvorná (napr. Dokulil, 1962, s. 103). Popri nich sa v českej lingvistike v šesťdesiatych rokoch objavil koncept syntaktickej motivácie (Kuchař, 1963) a na Slovensku koncept pa- radigmatickej motivácie (Dolník, 1985, 1990). Zmienku o tejto skutočnosti nájdeme aj v rukopisnom fragmente, ktorý sa stal súčasťou učebnice *Slovenská slovotvorba* (Furdík, 2004, s. 28), či v štúdii *Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii* (Furdík, 1994, s. 8 – 9, 2005, s. 384). Práve táto štúdia je prvým publikovaným dokladom, kde možno nájsť zárodok Furdíkovej snahy o rozšírenie pojmu motivácie. J. Furdík svoju motivačnú teóriu publikačne predstavil už len v dvoch takmer identických článkoch (*Typy lexikálnej motivá- cie*, 1998/1999; *Motywacja słowotwórcza między innymi typami motywacji leksykalnej*, 2000); porov. aj zjednotenú verziu v knihe *Život so slovotvorbou a lexikológiou* (Furdík, 2005, s. 391 – 396).

Furdíkovo novátorstvo spočíva v tom, že ako prvý sa pokúsil zastrešiť dovtedy vyme- dzované motivačné typy a ako prvý formuloval ambíciu komplexným spôsobom, pomocou jednotnej metodológie analyzovať, opísať a vysvetliť fungovanie lexikálnej zásoby. V tejto koncepcii sa lexika považuje za súbor lexikálnych jednotiek (jednoslovných a viac- slovných), ktoré sú späté sieťami rôznych vzťahov. Kľúčovým pojmom a termínom v tomto

prístupe je **lexikálna motivácia**, ktorá sa chápe ako základný princíp fungovania lexiky vo všetkých jej aspektoch. Vychádza sa z týchto teorém a aplikujú sa tieto metodologické postupy: neizolovanosť a motivovanosť lexikálnych jednotiek a preferencia onomaziologického prístupu pri skúmaní lexiky.

Lexéma je neizolovaná jednotka, pri jej skúmaní sa preferuje onomaziologický prístup, ktorý odráža prirodzený smer semiózy. Lexikálna motivácia poskytuje jednak možnosť odpovedať na otázku **Prečo sa lexéma X volá tak?**, jednak tu ide o vlastnosť ako sieť vzťahov medzi lexikálnymi jednotkami (podrobnejšie a súhrnne porov. Furdík, 2008, predovšetkým s. 27 – 33). Na rozdiel od tradičného saussurovského chápania arbitrárnosti ako univerzálneho princípu vo výstavbe jazykového znaku sa teda podčiarkuje všeobecná platnosť motivovanosti jazykového znaku: „Nie arbitrárnosť, ale motivovanosť jazykového znaku je absolútna. Arbitrárnosť platí len pre izolovanú jazykovú jednotku, aj to len z pohľadu od formy k obsahu“ (Furdík, 2008, s. 31 – 32).

Lexikálna motivácia je strechovým pojmom/termínom, v konkrétnej analýze sa počíta so sedemnástimi motivačnými typmi. Typológia a hierarchizácia jednotlivých typov bola pri konštituovaní tejto teórie pre J. Furdíka jednou z kľúčových otázok, ku ktorej sa neustále vracal (porov. Ološtiak, 2008, s. 12 – 16). V poslednom variante sa dopracoval k tejto klasifikácii; porov. prehľad [1] s následným stručným vysvetlením:

[1] Motivačná typológia podľa J. Furdíka

Základné typy:	Elementárny typ: Paradigmatická motivácia Špecifikačné typy: Fónická motivácia Sémantická motivácia Morfologická motivácia Slovotvorná motivácia Syntaktická motivácia Frazeologická motivácia Onymická motivácia
Nadstavbové typy:	Expresívna motivácia Stratifikačná motivácia Terminologická motivácia Sociolektická motivácia Teritoriálna motivácia Temporálna motivácia Individualizačná motivácia
Kontaktové typy:	Akceptačná motivácia Abreviačná motivácia

Paradigmatická motivácia. Najdôležitejším popudom a východiskovým bodom pre Furdíkovo presvedčenie, že prostredníctvom pojmu motivácia možno uchopiť celú lexiku, boli úvahy J. Dolníka o paradigmatickej motivácii (ďalej PM) (Dolník, 1985, 1990). Svedčí o tom aj priestor, ktorý venuje tomuto motivačnému typu nielen v časti o jednotlivých typoch motivácie, ale aj v úvodných pasážach, kde sa vysvetľuje podstata lexikálnej motivácie. J. Furdík

tu vychádza z tohto Dolníkovho postulátu: „Motiváciou slova sa rozumie nepriamy alebo priamy kauzálny vzťah medzi jeho formálnou (výrazovou, materiálnou, zvukovou) a významovou (ideálnou) zložkou, ktorý je podmienený vzťahom slova k paradigmaticky súvzťažným slovám daného jazyka.“ (Dolník, 1990, s. 149). Tým sa vlastne nepriamo odkazuje aj na trierovskú teóriu lexikálneho poľa (Zeichenfeldtheorie). J. Furdík pokladá PM za základný elementárny typ, ktorý by mal byť prítomný v každej lexikálnej jednotke. Univerzálnosť PM však podrobuje analýze a pripúšťa, že čerstvo prevzaté lexémy môžu byť dočasne paradigmaticky nezaradené. Na druhej strane jednotky z centra lexiky sú motivované len paradigmaticky a „sú najužšie späté s ostatnými lexémami prostredníctvom medzilexémových vzťahov“ (Furdík, 2008, s. 42). Pochybovačné otázky týkajúce sa samotnej potrebnosti PM autor vyvracia tvrdením, že každá lexéma je paradigmaticky motivovaná inak, zaujíma v lexikálnych paradigmatách jedinečné, neopakovateľné miesto.

Fónická (zvuková) motivácia. Tradične (systematicky od de Saussura) sa fónická motivácia viaže na imitačné lexémy typu *hav-hav*, *kvá*, *gá-gá*, *kví*, *pif-paf*, *cililing*, *štrng*. J. Furdík sa toto vymedzenie pokúsil rozšíriť a za fónicky motivované považuje aj:

a) prevzaté lexémy so zvukovou stavbou, ktorá rozličným spôsobom porušuje fonotaktické pravidlá slovenčiny (výskyt periférnych foném, fonémy v netradičných funkciách, napr. konsonant *n* v pozícii slabičného jadra, hiátovosť, a i., porov. aj Ološtiak, 2011, s. 203): *džez*, *magnificencia*, *présent*, *führer*, *monsieur* [mösjö], *public relations* [rilejšns], *ideál* (spolupráca s akceptačnou motiváciou);

b) expresívne lexémy s netradičnou fónickou výstavbou: *fafrnok*, *trkvas*, *mamľas*, *chruňo*, *ťulpas*, *mumlať* (spolupráca s expresívnou motiváciou);

c) (a s istými váhaniami aj) paronymá odlišujúce sa jednou fonémou: fonologické minimálne páry (paronymiu spomína aj v rámci paradigmatickej motivácie). J. Dolník (2003, s. 106) uvažuje o homonymizovaných slovách.

Sémantická motivácia. Aj tento motivačný typ sa v predchádzajúcej literatúre už vymedzil (spolu s fónickou a slovotvornou motiváciou). Sémanticky motivované sú sekundárne významy odvodené (derivované) od primárnejších významov: *gorila* „ľudoop“ → „osobný strážca“, *dinosaur* „praveký jašter“ → „niekto al. niečo, kto/čo dlhý čas pôsobí v istej oblasti“, *nakup* „nakupovanie“ → „nakúpený tovar“, *tráva* „steblovitá rastlina“ → „marihuana“.

Morfologická motivácia. Morfológicky motivované sú lexémy utvorené na základe slovnodruhového prechodu bez zmeny formy (angl. conversion), napr. *ranený* (verb. participium) → *ranený* (substantívum), *známy* (adjektívum) → *známy* (substantívum), *vítaný* (verb. participium) → *vítaný* (adjektívum), *na vlas* (predložkový pád substantíva) → *navlas* (adverbium), *záverom* (predložkový pád substantíva) → *záverom* (prepozícia), *vnútri* (adverbium) → *vnútri* (prepozícia).

Slovotvorná motivácia. Slovo tvorne motivované sú jednoslovné pomenovania vzniknuté z iných pomenovaní alebo kombinácií pomenovaní na základe zmeny morfológickej štruktúry. Ide o najefektívnejší spôsob tvorenia nových lexikálnych jednotiek. Zmena sa realizuje na úrovni formy aj na úrovni významu; výsledkom tohto procesu je formálne a sémanticky rozčlenená lexéma: *primátor* → *primátorka*, *SuperStar* → *superstarovský*, *tvoriť mienku* → *mienkotvorný*, *európsky/euro parlament* → *europarlament*, *mega šou* → *megašou*, *Európska únia* → *euroústava*. Efektívnosť tohto nominačného spôsobu spočíva v tom, že vzniká jednoslovné pomenovanie (princíp ekonomickosti), ktoré pro-

stredníctvom svojej formálnej rozčlenenosti naznačuje lexikálny význam, čím sa uľahčuje percepcia lexémy. Výhodou slovotvornej motivácie je aj rekurzivnosť, ktorá zabezpečuje dostatočnú nominačnú reproduktívnosť. Vytvárajú sa čiastkové slovotvorné zoskupenia – rovnakokoreňové i rôznokoreňové útvary (*bulvár* → *bulvarizovať* → *bulvarizácia*, *blog* → *bloger* → *blogerský*, *privatizér* – *hypnotizér* – *diskutér* – *dezertér*, *šansonier* – *hoteliér*, *štylista* – *vizážista* – *stážista*). Do vzťahov slovotvornej motivácie sa zapája takmer celá lexika (približne 96 %), čím sa slovotvorná motivácia stáva najdôležitejším štrukturačným a dynamizačným činiteľom (Furdík, 2004).

Syntaktická motivácia. Syntakticky motivované sú také viacslovné pomenovania, ktoré obsahujú najmenej dva autosyntagmatické komponenty. Ide teda o jednotky s minimálnou konštrukčnou stavbou syntagmy (*petrolejová lampa*, *prášok do pečiva*, *filozofická fakulta*, *kyselina octová*, *Vladimír Pekárik*, *Kapušany pri Prešove*, *Dom v stráni*, *Dobry deň!*, *Konfederácia odborových zväzov*, *známa firma*, *dať bodku za niečím*), ďalej so stavbou vety (*Daj prednosť v jazde*, *Keď báčik z Chocholova umrie*, *Ja odpadnem!*, *Kde súdruhovia z NDR urobili chybu?*) alebo súvetia (*Ako sa do hory volá, tak sa z hory ozýva*; *Vrana k vrane sadá, rovný rovného si hľadá*). Z hľadiska nominačnej funkcie môže ísť o neutrálne viacslovné pomenovania (tradičnejšie termíny: združené pomenovania, lexikalizované spojenia), vlastné mená, odborné termíny, frazémy, rozličné formuly a pod. (bližšie porov. Ološtiak, 2011, s. 119 a n.; Jarošová, 2000a, 2000b).

Frazeologická motivácia. Frazeologicky motivované sú frazémy, špecifický typ lexikálnych jednotiek, ktoré sa vyznačujú súborom viacerých vlastností: druhotnosť, expresívnosť, sémantická transponovanosť, nadslovnosť: napr. *ísť hlavou proti múru*, *španielska dedina*, *Jedna lastovička leto nerobí*, *Kôň má štyri nohy*, *a predsa sa potkne*, *do nohy*, *Že či!* O vzťahu slovotvornej a frazeologickej motivácie porov. oddiel VIII. kap. 1.

Onymická motivácia. Onymicky motivované sú vlastné mená, jazykové znaky sui generis pomenúvajúce druhové jednotliviny, napr. *Jakub*, *Vavrinec Benedikt z Nedožier*, *Brezno*, *Severný ľadový oceán*, *Carrefour*, *Slovenská asociácia učiteľov slovenčiny*.

Expresívna motivácia. Expresívne motivované sú lexikálne jednotky, ktoré vo svojom významovom spektre obsahujú emočno-vôľové a hodnotiace komponenty: napr. *bagáž*, *buchta* „tučná žena“, *zjazdiť niekoho* „skritizovať“, *krava* „nadávka žene al. dievčaťu“, *nachuja* „zle“. O vzťahu slovotvornej a expresívnej motivácie porov. oddiel VIII. kap. 3.

Stratifikačná motivácia. Stratifikačne motivované sú štylisticky príznakové lexémy: napr. *zasadačka*, *snúbiť sa*, *luna*, *penále*, *eucharistia*, *vlastný gól*, t. j. skupiny lexém, ktoré sa tradične vyčleňujú pod hlavičkou diferenciacie slovnej zásoby zo štylistického hľadiska (knižné slová, hovorové slová, žurnalizmy, resp. publicizmy, kancelarizmy, básnické slová, biblizmy a i.), porov. Ondrus (1972, s. 32 – 40), Ondrus – Horecký – Furdík (1980, s. 146 – 156). O vzťahu lexikológie a štylistiky bližšie porov. aj Ološtiak, 2012. Novšie pracujeme s pojmom/termínom **registrová motivácia** a vychádzame z konceptu registra ako situačne podmieneného spôsobu jazykového prejavu (Slančová, 1999). To znamená, že za základný motív existencie takto motivovaných lexém pokladáme situačnú podmienenosť (Ološtiak, 2010a, 2011).

Terminologická motivácia. Terminologicky motivované sú odborné termíny, špecifické lexikálne jednotky, ktoré sú charakterizované súborom týchto vlastností: motivovanosť, systémovosť, ustálenosť, jednoznačnosť a presnosť, derivatívnosť/nosnosť, internacionál-

nosť (Horecký, 1956, s. 35 n.; Masár, 1991, s. 37 n.), napr. *feromagnetizmus*, *prvá doba pôrodná*, *obdobie sucha*.

Sociolektická motivácia. Sociolekticky motivované sú lexémy, ktoré sa typicky používajú v istej societe. Súbor takýchto jazykových (prototypovo lexikálnych) prostriedkov sa nazýva sociolekt (Odaloš, 1997): napr. *profák*, *slovina*, *štacka*, *morfolá*, *mazák*, *buzerák*, prezývky. Tradične sa sociolekty členia na tri skupiny – slang, argot, profesiolekt.

Teritoriálna motivácia. Teritoriálne motivované sú lexémy viazané na isté územie. Prototypovo sú to dialektizmy (nárečové jednotky) a regionalizmy: napr. *zochabic*, *bandurky*, *kapura*, *kočka* „mačka“. Teritoriálne motivované môžu byť aj lexémy, ktoré nemajú nárečový charakter, ale je pre ne charakteristické používanie na istom teritóriu, porov. skratku *HOTĀPO* (horko-ťažko postavené)¹ či ojkonymum *Žarka* (neoficiálna podoba toponyma Žarnovica). O vzťahu slovotvornej a teritoriálnej motivácie porov. oddiel VIII. kap. 4.

Temporálna motivácia. Temporálne motivované sú časovo príznakové lexikálne jednotky – lexikálni „seniori“ (historizmy, archaizmy) a lexikálni „juniori“ (neologizmy): napr. *dežma*, *zeman*, *lichva*, *pionier*, *pracovná sobota*, *Zväzarm*, *OÚNZ*, *ZSSR*, *ČSFR*; *retrosexuál*, *selfie*, *bluetooth*, *RTVS*. O vzťahu slovotvornej a temporálnej motivácie porov. oddiel VIII. kap. 5.

Individualizačná motivácia. Individualizačne motivované sú neuzuálne lexikálne jednotky, ktoré boli vytvorené daným komunikantom ad hoc pre potreby konkrétnej a jedinečnej komunikačnej situácie: *naprinceznovať sa* ((o herečke) veľakrát stvárňovať rolu princeznej), *debokrat* (debil + demokrat), *amenovať* (modliť sa), *mostovať* „tunelovať prostredníctvom výstavby mostov“. Prototypovo ide o okazionalizmy.

Akceptačná motivácia. Akceptačne motivované sú lexémy prevzaté z cudzích jazykov: napr. *text*, *a priori*, *biológia*, *harakiri*, *dream team*. V našom prístupe pracujeme s termínom **interlingválna motivácia** (Ološtiak, 2011).

Abreviačná motivácia. Abreviačne motivované sú skratky: napr. *profesor* → *prof.*, *starší* → *st.*, *mimochoďom* → *mmch*, *Slovenská republika* → *SR*, *Pieninský národný park* → *PIENAP*. O vzťahu slovotvornej a abreviačnej motivácie porov. oddiel VIII. kap. 2.

1.2 Nadväzovanie na furdíkovské tézy

1.2.1 Motivačná relačnosť

Rozvíjanie furdíkovských téz značí snahu o prehĺbenejšiu analýzu jednotlivých motivačných typov nielen samých osebe, ale aj ich porovnávaním v zmysle vzájomnej interakcie, hierarchizácie a dynamiky. Interakciu typov motivácie sme nazvali **motivačná relačnosť** (Ološtiak, 2011). Motivačná relačnosť je vyjadrením skutočnosti, že jednotlivé typy motivácie prichádzajú vzájomne do rozličných kontaktov. Tie sa prejavujú tromi základnými spôsobmi (kooperácia, determinácia, inkompatibilita), ktoré majú navyše statickú a dynamickú stránku.

Motivačná kooperácia sa prejavuje prítomnosťou dvoch alebo viacerých typov motivácie v jednej lexéme, napr. *tehotka* (paradigmatická motivácia, slovotvorná motivácia,

¹ Ide o pomenovanie z čias komunizmu, označujúce verejnú budovu (kultúrny dom, spoločenské stredisko, stojacu obyčajne v centre mesta, obce), ktorá sa stavala veľmi dlho. Domnievame sa, že toto pomenovanie je typické pre mikroregión stredného Pohronia a priľahlých obcí (okr. Žarnovica).

registrová motivácia). Možno analyzovať rozličné aspekty motivačnej kooperácie, najmä však kooperačnú hierarchiu, kooperačnú hierarchizáciu, kooperačné konfigurácie a kooperačný potenciál. Okrem toho sú tu ešte spomínané dve stránky – statická a dynamická. Motivačná kooperácia zo statického pohľadu sa prejavuje ako synchronná prítomnosť dvoch alebo viacerých typov motivácie v jednej lexéme. Do úvahy sa primárne berie motivácia ako vlastnosť, na lexému sa pozeráme ako na „hotovú“ jednotku a hľadáme odpoveď na otázku, akými typmi LM sa lexéma vyznačuje, resp. nevyznačuje, a prečo sa týmito typmi vyznačuje, resp. nevyznačuje. Z dynamického aspektu ku kooperácii dochádza pri utváraní lexikálnych jednotiek – na utvorení lexikálnej jednotky spolupracujú dva alebo viaceré typy LM, resp. utvorenie lexikálnej jednotky je charakteristické nadobudnutím dvoch alebo viacerých motivačných typov, napr. *ješť žaby* → *žabožrút* „Francúz“: slovo-tvorná motivácia + expresívna motivácia, *elektro- + šrotovné* → *elektrošrotovné*: slovo-tvorná motivácia + temporálna motivácia, *kôň „domáce zviera“* → *kôň „nadávka chlapovi“*: sémantická motivácia + expresívna motivácia.

Motivačná determinácia je prejavom motivačnej dynamiky. Ide o nadobudnutie jedného motivačného typu, ktoré sprevádza obmena, oslabenie alebo zánik iného motivačného typu. Napríklad jednotlivé typy univerbizácie možno charakterizovať ako syntaktickú demotiváciu (zo syntakticky motivovaného viacslovného pomenovania vzniká syntakticky nemotivované jednoslovné pomenovanie) plus nadobudnutie, aktiváciu, resp. prehodnotenie iného motivačného typu: *domáca pálenka* → *domáca* (syntaktická demotivácia + nadobudnutie morfolologickej motivácie), *mimovládna organizácia* → *mimovládka* (syntaktická demotivácia + prehodnotenie slovo-tvornej motivácie), *olympijské hry* → *OH* (syntaktická demotivácia + nadobudnutie abreviačnej motivácie), *hybridné vozidlo* → *hybrid* (syntaktická demotivácia + nadobudnutie sémantickej motivácie).

Motivačná inkompatibilita značí negatívny prejav motivačnej vzťahovosti. Vymedzuje sa len zo statickej perspektívy ako nemožnosť simultánnej prítomnosti dvoch alebo viacerých motivačných typov v jednej lexikálnej jednotke. Z tohto pohľadu za vzťahovo inkompatibilné možno vymedziť napr. tieto motivačné dvojice: expresívna a frazeologická motivácia vo vzťahu k terminologickej motivácii (odborný termín je nociónálny), individualizačná motivácia a sociolektická motivácia (okazionalizmus je výtvarom jednotlivca, sociolektizmus je typické pre svoje používanie v istej spoločenskej skupine).

Koncept motivačnej relačnosti predstavuje v texte tejto monografie jeden z kľúčových teoreticko-metodologických oporných bodov, prostredníctvom ktorého dokazujeme prominentné postavenie slovo-tvornej motivácie v rámci fungovania lexiky. Táto prominentnosť sa odzrkadľuje primárne v týchto prístupoch: poznatky o slovo-tvornej motivácii možno uplatniť jednak pri analýze všeobecných zákonitostí lexikálnej motivácie (porov. podkapitolu 1.3), jednak pri analýze jednotlivých motivačných typov, a to prostredníctvom porovnávania vlastností a prejavov SM a ostatných typov motivácie, ako aj pri hľadaní prejavov kooperácie SM a ostatných typov motivácie (takto vymedzený výklad sa nachádza v oddiele VIII.).

1.2.2 Motivačná typológia

V našom výskume (Ološtiak, 2011) sme predstavili modifikovanú typológiu s dvomi terminologickými obmenami (namiesto akceptačná motivácia používame termín interlingválna motivácia, namiesto stratifikačná motivácia používame termín registrová motivácia), poj-

mové vymedzenie zostalo v zásade nezmenené. Ako dôležité sa tiež ukazuje skúmať hierarchizáciu jednotlivých motivačných typov, založenú na tom, aké miesto a aké funkcie typy motivácie plnia vo vzťahu k fungovaniu lexiky ako celku, ako aj jednotlivých jej súčastí.

Vyjdime z prístupu J. Furdíka, ktorý motivačné typy člení na tri skupiny: (1) základné, (2) nadstavbové, (3) kontaktové (porov. 1.1). Základné typy „priamo formujú podobu lexiky ako celku a tvoria kosť, ktorá zjednocuje absolútnu väčšinu lexikálnych jednotiek“ (Furdík, 2008, s. 33), sú súčasťou systémových vzťahov jazyka, charakterizujú lexikálnu zásobu ako celok a v lexéme buď sú, alebo nie sú prítomné. Základné typy sa ďalej členia na elementárnu – paradigmatickú motiváciu a špecifikačné motivácie. Nadstavbové typy stavajú na základných typoch a spresňujú, dokresľujú vlastnosti lexémy; spolupodieľajú sa na stvárnení slovnej zásoby z pragmatického hľadiska. Táto argumentácia sa odráža aj v použitých termínoch (*základné – nadstavbové typy*). Kontaktové motivácie ako tretia hlavná skupina podľa autora síce zasahujú do jazykového systému, ale zároveň sú v kontakte jednak s iným kódom – so systémom iného jazyka (akceptačná/interlingválna motivácia), jednak s iným subkódom – s graficky špecifikovanou podobou jazykovej komunikácie (abreviačná motivácia) (Furdík, 2008, s. 68 – 70).

Uvedená charakteristika vyvoláva viacero otázok: Čo znamená, že základné typy charakterizujú lexiku ako celok a buď sú, alebo nie sú prítomné? Možno sa totiž opýtať, či aj nadstavbové typy necharakterizujú celú lexiku v tomto zmysle, t. j. v lexéme buď sú, alebo nie sú prítomné? Napríklad časovo príznaková časť lexém (historizmy, archaizmy, neologizmy) sa vyznačuje temporálnou motiváciou, kým všetky ostatné, časovo bezpríznakové lexikálne jednotky túto motiváciu nemajú. Teda prvá skupina lexém s príznakom [+temporálna motivácia] plus druhá skupina lexém s príznakom [–temporálna motivácia] rovná sa celá lexikálna zásoba. V zásade sa totiž lexika na základe nadstavbových typov motivácie vydeľuje na dve skupiny podľa dichotómie príznakovosť – bezpríznakovosť (Slančová, 1998).

Problematické sa ukazuje aj vymedzenie abreviačnej motivácie. J. Furdík pri jej určovaní pravdepodobne vychádzal z chápania kontaktovej na rovni subkódov (hovorený – písaný typ komunikácie).² Z hľadiska geneticky primárnej zvukovej podoby sa skratky javia ako jednotky importované „zvonku“, z prostredia písaného jazyka. Problém je však v tom, že: (a) písaná a hovorená podoba jazykového prejavu sa zo synchronného hľadiska chápu ako dva rovnocenné, i keď funkčne nerovnaké a do istej miery špecializované spôsoby prenosu jazykovo zakódovanej informácie; (b) hoci abreviatúry sa dominantne využívajú v opticko-vizuálnom kódovaní, problematika skracovania nie je výlučne obmedzená na písomnú podobu komunikácie. Okrem čisto grafických skratiek (*prof., napr., a i.*) existuje veľká skupina graficko-fónických skratiek (*SATUR, kilo*); Hrbáček (1979).

Nasledujúci stručný výklad chápeme ako príspevok do diskusie o hierarchizácii lexikálnej motivácie. Túto problematiku pokladáme za integrálnu súčasť lexikálnomotivačného uvažovania, a to vzhľadom na jej priamu súvislosť s motivačnou typológiou, ako aj na možnosť využitia pri bližšej charakteristike vlastností jednotlivých motivačných typov.

Východiskové kategórie, na základe ktorých pristupujeme k hierarchizácii, zoraďujeme do štyroch dichotómií: intralingválnosť – extralingválnosť, nominačnosť – nenominačnosť, kontaktovosť – nekontaktovosť, paralexematickosť – extralexematickosť (porov. [2]).

² V tomto bode výklad nie je úplne jasný (Furdík, 2008, s. 68).

Dichotómiu **intralingválnosť** – **extralingválnosť** podmieňujú vlastnosti motivantu. Ak má motivant jazykový charakter, motivačný typ je intralingválny a motivačný vzťah sa realizuje v rámci jazyka, napr. *stôl* „kus nábytku“ → *stôl* „zariadenie podobné stolu“ (sémantická motivácia), *mimo tela* → *mimotelový* (slovotvorná motivácia), *pozdĺž* (adv.) → *pozdĺž* (prep.) (morfologická motivácia), *materská + škola* → *materská škola* (syntaktická motivácia). Ak má motivant nejazykový charakter, motivačný typ je extralingválny (Furdíkom vymedzené nadstavbové typy motivácie): napr. [potreba vyjadrenia emočno-vôľového a evaluatívneho princípu] → *sviňa* „nadávka“ (expresívna motivácia), [situačná podmienenosť; prototypové využívanie v komunikačných situáciách spojených s praktizovaním kresťanskej viery] → *telo Kristovo* (registrová motivácia), [potreba presne pomenovať mimojazykovú skutočnosť] → *oxid uhličitý* (terminologická motivácia), [časová príznakovosť, novosť] → *vlog* „videoblog“ (temporálna motivácia). Hybridný ráz motivantu vplýva na existenciu zmiešaných, intralingválno-extralingválnych motivačných typov – takým je napr. frazeologická motivácia (porov. oddiel VIII. kap. 1), onymická motivácia či fónická motivácia.³

Dichotómia **nominačnosť** – **nenominačnosť** súvisí so subklasifikáciou intralingválnych typov a vychádza z existencie jednej zo základných funkcií motivačných typov. Nominačnosť vychádza z faktu, či sa prostredníctvom motivačného typu môže alebo nemôže fyzicky utvoriť lexikálna jednotka. Nenominačnosťou sa vyznačuje paradigmatická motivácia⁴, plnohodnotný nominačný charakter má slovotvorná, sémantická, morfologická, syntaktická a interlingválna motivácia, oslabený nominačný charakter má abreviačná motivácia. Tvorením pomenovaní v kontexte lexikálnej motivácie sa v tomto oddiele zaoberáme v kap. 5).

Dichotómia **kontaktovosť** – **nekontaktovosť** sa týka subklasifikácie plnohodnotných motivačných typov. Kontaktná je interlingválna motivácia, ostatné typy sú nekontaktné.

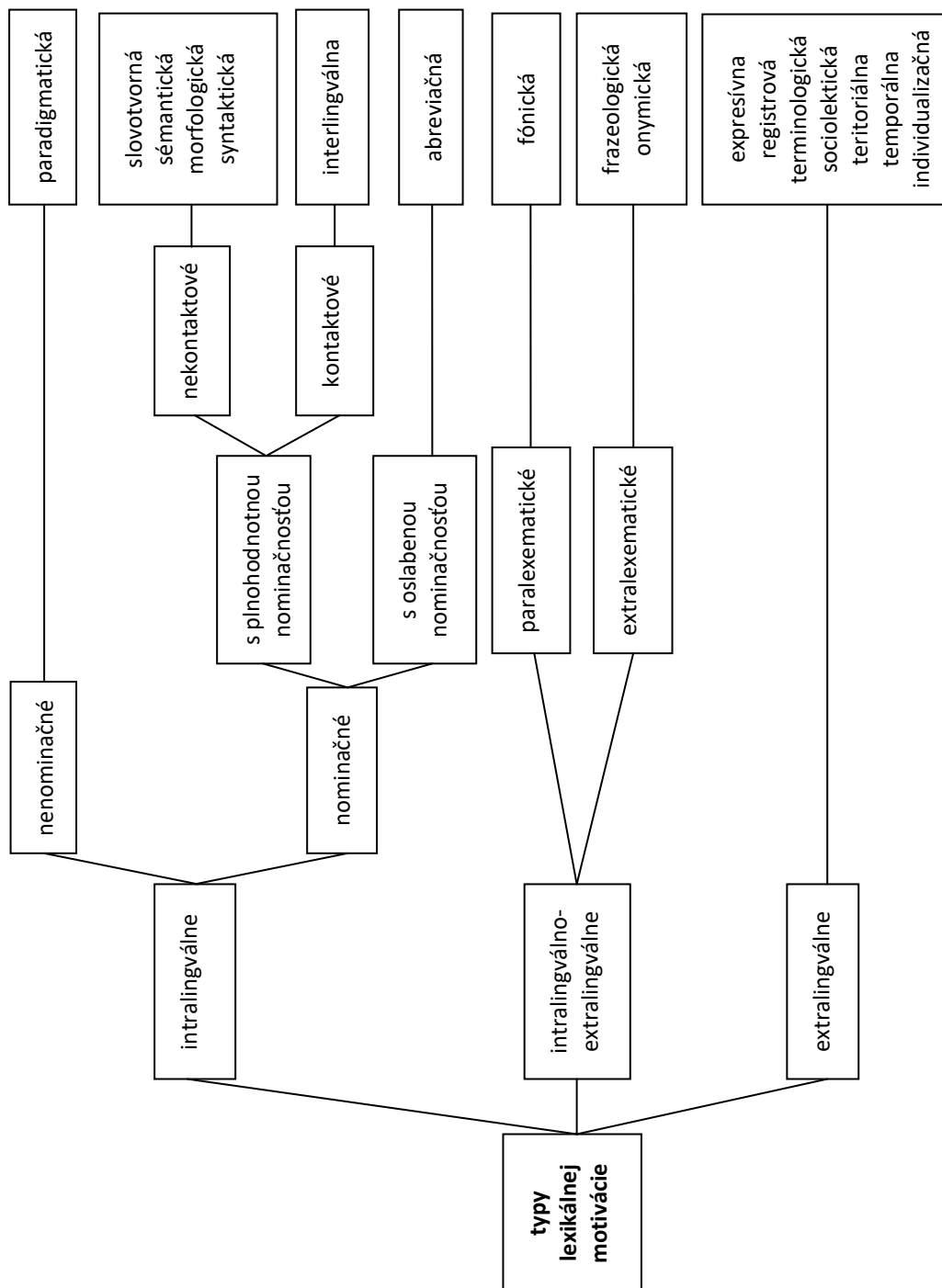
Dichotómia **paralexematickosť** – **extralexematickosť** sa realizuje v rámci subklasifikácie intralingválno-extralingválnych typov (prirodzene, tento protiklad sa vzťahuje na extralingválnu zložku). Paralexematická je fónická motivácia (podkladom sú zvukové vlastnosti denotátu), extralexematické sú frazeologická a onymická motivácia. Pri frazeologickej motivácii je mimojazykovou časťou motivantu konotačno-pragmatická zložka; pri onymickej motivácii je to potreba pomenovať jednotlivinu.

³ Za fónický motivant (v klasickom vymedzení tohto motivačného typu) možno pokladať jednak denotát ako extralingválnu (paralexematickú) entitu, jednak konfiguráciu hlások tvoriacich jazykový „odtlačok“ tohto denotátu.

⁴ Ako otvorený zatiaľ nechávame problém vzťahu medzi paradigmatickou a slovotvornou motiváciou s ohľadom na nominačnosť. Slovotvornú motiváciu možno považovať za podtyp paradigmatickej motivácie (slovotvorné útvary sú dôležitým typom lexikálnych paradigiem; porov. oddiel VI.). V tomto kontexte sa konštatovanie o nenominačnosti paradigmatickej motivácie ako takej javí ako diskutabilné, ak si uvedomíme plnohodnotnú nominačnosť slovotvornej motivácie. Nateraz túto skutočnosť interpretujeme tak, že nenominačnosť pripisujeme paradigmatickej motivácii, absrahujúc od existencie paradigmatických potencií slovotvorby. To značí, že nenominačnosť chápeme vo vzťahu k vymedzeniu paradigmatickej motivácie ako javu, na základe ktorého sa lexikálne jednotky zaraďujú do pojmových, synonymických, antonymických, homonymických, paronymických a konverzívnych vzťahov bez podpory slovotvornej motivácie.

Za upozornenie na túto argumentačnú disproporciu vďačíme recenzentke tejto monografie, Ľ. Liptákovéj.

[2] Hierarchizácia lexikálnej motivácie

1.3 Lexikálna motivácia a slovotvorná motivácia

J. Furdík sa k postulovaniu téz o lexikálnej motivácii dostal prostredníctvom derivatologickeho konceptu slovotvornej motivácie, ktorá bola jeho celoživotnou bádateľskou doménou. Syntézu jeho úvah v tejto oblasti ponúkli monografie *Zo slovotvorného vývoja slovenčiny* (1971/2005), *Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie* (1993) a učebnica *Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia)* (2004). V poslednom desaťročí svojho života začal J. Furdík rozpracúvať projekt, ktorý síce vychádzal z konceptu slovotvornej motivácie, ale zásadným spôsobom ho prekračoval. Od chápania slovotvornej motivácie ako najvýznamnejšieho štrukturačného a dynamizačného faktora lexikálnej zásoby prechádza k pojmu lexikálnej motivácie, ktorý zahŕňa všetky typy lexikálnych jednotiek, ich jazykovosystémovú i mimojazykovú determinovanosť (porov. tu kap. 1.1).

Treba podčiarknuť, že vymedzením lexikálnej motivácie sa závažnosť slovotvornej motivácie nepopiera, práve naopak. Slovotvorná motivácia zaujíma v hierarchii lexikálnej motivácie centrálné postavenie ako najuniverzálnejší, centrálny motivačný typ. Toto konštatovanie možno podporiť poukázaním na nasledujúce skutočnosti:

1) SM je z hľadiska jazykového systému inherentný motivačný typ. To znamená, že slovotvorný motivant má intralingválny charakter – je ním jazyková jednotka, konkrétne jednoslovná alebo viacslovná lexéma, prípadne syntagma (Furdík, 2004, s. 33).

2) Výsledkom procesu SM je utvorenie jednoslovného pomenovania (na rozdiel od syntaktickej motivácie).

3) SM je komplexný, obsahovo-formálny jav, zasahuje celý jazykový znak (na rozdiel od sémantickej motivácie).

4) SM má primárne intralingválny charakter, motivantom je pomenovanie existujúce v danom jazyku (na rozdiel od interlingválnej motivácie).

5) SM sa vyznačuje vysokým stupňom motivačnej priezračnosti, pretože: a) je to formálno-obsahový jav, ktorý sa uskutočňuje pomocou morfológických prostriedkov, b) podstata SM tkvie v narastaní formy a v jasnosti onomaziologickej štruktúry (na rozdiel od abreviačnej, abreviačnej, interlingválnej a i. typov motivácií).

6) Problematika slovotvornej motivácie je dostatočne prebádaná a overená v tom zmysle, že poznatky o jej fungovaní možno využiť pri analýze ďalších motivačných typov prostredníctvom metódy motivačnej komparácie.

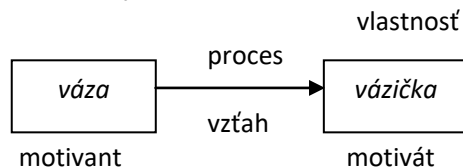
Z uvedených dôvodov za jeden zo základných metodologických pilierov pri rozvíjaní teórie lexikálnej motivácie pokladáme aplikovanie poznatkov o slovotvornej motivácii na ostatné typy lexikálnej motivácie. Uplatňuje sa tradičný a overený postup od známeho k menej známemu. V tejto súvislosti za smerodajné pokladáme dva momenty: (a) Dokulilovu všeobecnú charakteristiku motivácie a (b) Furdíkovu koncepciu princípu slovotvornej motivácie.

(a) „O vzťahu motivácie medzi A a B mluvíme ... tehdy, jde-li nám o to, že existence B je zdůvodnitelná skrze existenci A nebo naopak, popř. že B je vysvětlitelné pomocí A nebo naopak.“ (Dokulil, 1962, s. 11, pozn. 5).

(b) „Prečo hovoríme o slovotvornej motivácii ako o princípe? Podľa nášho názoru je to zároveň proces, vzťah i vlastnosť. Ako proces vystupuje pri utváraní slova, resp. pomenovania. Ako vzťah sa prejavuje medzi dvoma (resp. pri možnej viacnásobnej motivácii aj medzi viacerými) slovami (pomenovaniami): východiskovým (motivantom) a voči nemu

sekundárnym (motivátom). Ako výsledok procesu a súčasť vzťahu je vlastnosťou motivátu (tu sa používa aj označenie motivovanosť).“ (Furdík, 1993, s. 12 – 13). Schematicky môžeme uvedené skutočnosti znázorniť takto:

[3] Princíp slovotvornej motivácie

Uvedené dimenzie možno terminologicky uplatniť pri všetkých typoch lexikálnej motivácie, a to tak, že na pomenovanie entít A a B sa využijú termíny motivant a motivát, spresnené adjektívom, ktoré odkazuje na príslušný motivačný typ (napr. paradigmatický motivant – paradigmatický motivát, morfológický motivant – morfológický motivát). Pri charakteristike každého motivačného typu sa pozornosť sústreďuje na (1) motiváciu ako proces; (2) charakter motivantu; (3) motiváciu ako vzájomný vzťah medzi motivantom a motivátom; (4) motivovanosť ako vlastnosť motivátu. K tomu možno pripojiť tieto stručné poznámky:

(1) **Motivácia ako proces.** Pri slovotvornej motivácii sa procesuálna stránka charakterizuje ako proces utvorenia slova, čím sa poukazuje na základnú nominačnú funkciu (porov. 1.2.6). Keďže nie všetky typy motivácie sa vyznačujú touto funkciou, procesuálnu stránku motivácie je adekvátnejšie charakterizovať všeobecnejšie ako proces nadobudnutia istého motivačného typu. Z toho vyplýva, že proces nadobudnutia istého motivačného typu a proces utvorenia slova (resp. lexikálnej jednotky) je možné stotožniť len pri motivačných typoch s nominačnou funkciou (porov. kap. 6).

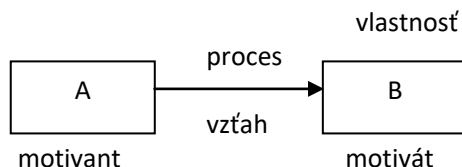
(2) **Charakter motivantu** je dôležitým činiteľom, ktorý predurčuje vlastnosti motivačného typu. Tento poznatok uplatňujeme aj pri klasifikácii a hierarchizácii lexikálnej motivácie (intralingválne, intralingválno-extralingválne, extralingválne typy); porov. 1.2.2.

(3) **Motivácia ako vzťah medzi motivantom a motivátom.** Z predchádzajúceho bodu vyplýva, že charakter motivantu zásadným spôsobom ovplyvňuje aj vzťahovú zložku motivácie.

(4) **Motivovanosť ako vlastnosť motivátu.** Motivátom je vždy daná lexikálna jednotka, ktorá je nositeľom príslušného motivačného typu ako vlastnosti. Z toho vyplýva, že bez existencie lexémy (resp. lexie) niet lexikálnej motivácie.

Problematika lexikálnej motivácie sa teda dotýka ozrejmenia A a B, procesu vzniku B, vzťahu medzi A a B a z toho vyplývajúcej vlastnosti B. Týmto spôsobom sa definuje všeobecná motivačná štruktúra, ktorá sa podľa jednotlivých typov lexikálnej motivácie napĺňa špecifickými vlastnosťami a prvkami. Všeobecnú motivačnú štruktúru možno znázorniť takto:

[4] Všeobecná motivačná štruktúra

2 Slootovorba, morfeematika a morfonológia

Vzťah medzi slootovorbou (tvorením slov prostredníctvom slootovornej motivácie) a morfeematikou je vzťahom pokrvných príbuzných. Morfémy sú totiž stavebným kameňom slootovorby. Napriek tomu, že slootovorná štruktúra sa zakladá na morfeematickej štruktúre, je potrebné tieto dve sféry odlišovať (porov. Furdík, 2004, s. 36). Morfeematická štruktúra slovenského slova je prebádaná na vysokej metodologickej i materiálnej úrovni; porov. najmä práce J. Horeckého, J. Bosáka a M. Sokolovej a kolektívu (podrobnejší prehľad sa nachádza v oddiele I. kap. 4.2).

V nasledujúcej časti stručne vymedzíme miesto morfeematiky v jazykovom systéme (2.1), ďalej charakterizujeme vzťah slootovorby a morfeematiky (2.2) a v nadväznosti na to vzťah slootovorby a morfonológie (2.3).

2.1 Vymedzenie morfeematiky

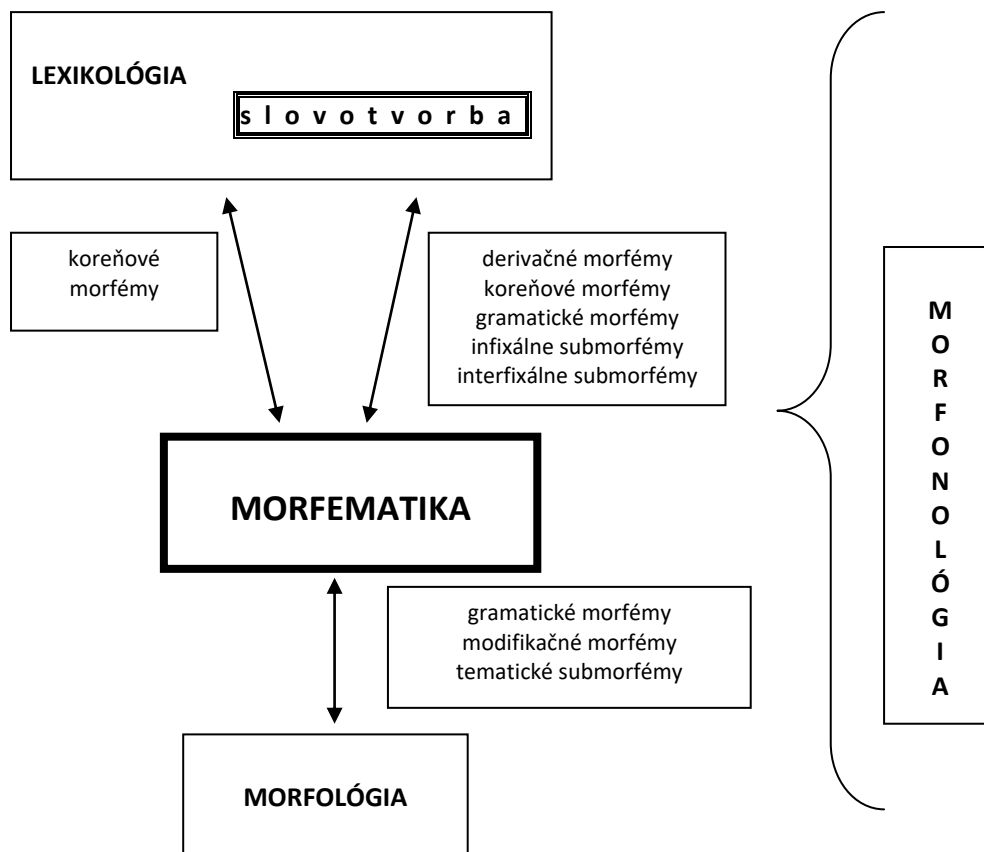
Morfeematika je lingvistická transdisciplína skúmajúca morfémy, najmenšie vydeliteľné bilaterálne jazykové jednotky. Transdisciplinarita morfeematiky spočíva v jej vzťahu k lexiológii (v jej rámci k derivatológii), morfológii a morfonológii; porov. [5].

Zásady modernej morfeematickej analýzy pre slovenčinu vypracovala M. Sokolová (1999; 2006), od ktorej v nasledujúcom texte preberáme základnú terminológiu a charakteristiku.

Termín morféma sa používa v dvoch významoch. V širšom vymedzení ide o akýkoľvek segment vydeliteľný na základe minimálnej morfeematickej segmentácie: napr. **báb**-ät-k-ov-sk-ý, **ded**-i-č-ov-ø.⁵ Takto vyčleniteľné segmenty môžu byť bilaterálne (majú obsah aj formu) alebo formálno-funkčné (majú konštrukčnú povahu). Vo vymedzení bilaterálnej jednotky predstavuje morféma jednotku v užšom vymedzení, pre morfému ako funktor sa používa aj termín **submorféma**. V Morfeematickom slovníku slovenčiny (Sokolová a kol., 1999; ďalej MSS) a v Slovníku koreňových morfém slovenčiny (Sokolová a kol., 2005, 2007, 2012; ďalej SKMS) sa niektoré typy morfeematických funktorov odčleňujú dvojbodkou: **báb**-ät:k-ov-sk-ý, **ded**-i:č-ov-ø.

⁵ Morfémy graficky označujeme rovnako ako v MSS a SKMS: tučné písmo (bold) – koreňové morfémy autosémantik, kurzíva – gramatické relačné a infinitívne morfémy, obyčajné písmo – ostatné typy morfém. V prípade potreby na zvýraznenie analyzovaného segmentu používame podčiarknutie.

[5] Transdisciplinárny charakter morfematiky

Vymedzovanie morfémy v zmysle minimálnej segmentácie možno realizovať na základe princípu opakovateľnosti (Sokolová, 1999; Bosák – Buzássyová, 1985), pričom overovanie segmentácie prebieha viacerými postupmi. Takto sa dospieva k jednoznačne a potenciálne segmentovateľným lexikálnym jednotkám, resp. segmentom. Jednoznačná segmentovateľnosť sa v MSS a SKMS zaznačuje spojovníkom a dvojbodkou (**úz-k-o-prs-ý**), potenciálna segmentovateľnosť sa označuje hranatými zátvorkami (**[ab]dik-ov-a:ť**).

Identifikácia jednotlivých typov segmentov sa uskutočňuje na základe významu, funkcie a pozície (Sokolová, 1999, s. 29 n.). Za východiskové považujeme v súlade s citovanou M. Sokolovou členenie založené na význame a funkcii segmentov (sémanticko-funkčná typológia).

[6] Sémanticko-funkčná typológia morféme

MORFÉMY – SEGMENTY			
S VÝZNAMOM		BEZ VÝZNAMU	
morféma	morfa	submorféma	submorfa
invariant	konkrétna realizácia	invariant	konkrétna realizácia
a) koreňová morféma (radix, koreň)		a) interfigovaná morféma – interfix	
aa) autosémantická		aa) fonologická	
ab) synsémantická		ab) konektívna	
b) derivačná morféma		b) infigovaná – infix	
c) modifikačná morféma		ba) tematická	
ca) aspektuálna		bb) rozširujúca	
cb) gradačná			
cc) negačná			
d) gramatická morféma			
da) formová			
db) kongruentná			
dc) relačná			

Pozičná klasifikácia sa odvíja od pozície a počtu morféme v lexéme, resp. v gramatickom tvare.

Koreňová morféma môže byť:

a) centrálna – nachádza sa medzi derivačnými alebo modifikačnými morfémi: *od-raz-u*«, *z-reál-n-i-t*;

b) neviazaná – môže byť jedinou súčasťou slova:

ba) bez gramatickej morfémy: *von*«, *mňau*«, *bez*«;

bb) spolu s gramatickou morfémy: *von*«, *rebr-o*, *mlad-ý*, *súd-i-t*, *prv-ý*;

c) viazaná – nachádza sa v slove len spolu s inou morfémy (okrem gramatickej), s derivačnou, systemizačnou alebo inou koreňovou (najmä pri prevzatých lexémach): *mrav-ec-ø*, *outsid-er-ø*, *prompt-n-ý*, *roz-dáv-i-t*, *za-mk-n-ú-t*, *[ak]cept-ov-a-t*, *ped-agog-ik-a*;

d) viacnásobná – v lexéme sa nachádza viac ako jedna koreňová morféma: *veľ-riek-a*, *sex-bomb-a*, *mini-amfi-teáter-ø*;

e) samostatná – viac koreňových morféme vo viacslovných pomenovaniach: *Veľ-k-ý piat-ok-ø*, *t[ak]-ý ist-ý*.

Derivačná morféma môže byť:

a) prefixálna – nachádza sa pred koreňovou morfémy: *po-pi-t*, *ne-priam-y*, *proti-pól-ø*;

b) sufixálna – nachádza sa za koreňovou morfémy: *kos-ec-ø*, *pár-n-y*, *sloh-ov-a-t*, *tax-at-ív:n-e*«, *štv-or-it-ý*;

c) postfixálna – nachádza sa po gramatickej morfémy: *ak-ý-že*, *č-í-koľvek*;

d) rozštiepená (konfixálna, prefixálno-sufixálna) – zložená z dvoch častí, z ktorých jedna sa nachádza pred koreňovou morfémy a druhá časť po koreňovej morfémy: *zá-les-ák-ø*, *z-bož-n-ý*, *po-bled-n-ú-t*, *na-bud-úc-e*«;

e) rozložená (konfixálna, prefixálno-reflexivizačná, sufixálno-reflexivizačná, prefixálno-sufixálno-reflexivizačná) – zložená z dvoch častí, z ktorých jedna je fonologickou súčasťou

slova (pred alebo po koreňovej morféme) a druhá má podobu samostatného slova: vy-**kých**-a:ť sa, sán-k-ov-a:ť sa;

f) samostatná (reflexivizačná) – v lexéme sa nachádza v podobe samostatného slova: **met**-a:ť sa, **br**-a:ť si.

Modifikačná morféma môže byť:

a) prefixálna – nachádza sa pred koreňovou morférou: ne-**môž**-e:m, o-**strih**-a:ť;

b) sufixálna – nachádza sa za koreňovou morférou: do-**čah**-ov-a:ť, za-**tk**-n-ú:ť, **bled**-š-í;

c) rozštiepená – zložená z dvoch častí, z ktorých jedna sa nachádza pred koreňovou morférou a druhá časť po koreňovej morféme: naj-**vyš**-š-í;

e) samostatná – v lexéme sa nachádza v podobe samostatného slova: najmenej z-**lož**-it-ý, nie j-e.

Gramatická morféma môže byť:

a) finálová – nachádza sa na konci slova: z-**lož**-k-a, **rep**-n-ý, **tábor**-i:ť;

b) predfinálová (formová pri ohybných neurčitých tvaroch slovesa, verbálne substantívum, participium) – nachádza sa na konci slova pred inou gramatickou morférou: **váb**-e:n-ie, **cvál**-a:j-ú-c-í, **nes**-e:n-ý;

c) rozštiepená – zložená z dvoch častí, z ktorých jedna sa nachádza v iniciálovej pozícii a zároveň vo finálnej pozícii: po-**bež**-í:me, po-**let**-í:te;

d) rozložená – zložená z dvoch častí, z ktorých jedna sa nachádza pred koreňovou morférou a druhá má podobu samostatného slova: na-máh-a:l-a som sa;

e) samostatná – v gramatickom tvare sa nachádza v podobe samostatného slova: **hovor**-í:∅ sa.

Interfigovaná morféma môže byť:

a) intervokalická – nachádza sa medzi hláskami: **prac**-u:j-e:me, **ázi**:j-sk-ý;

b) interradoxová – nachádza sa medzi koreňovými morfémmi: **báj**-o-**slov**-ie, **zem**-e-**pán**-∅.

Infigovaná morféma môže rozširovať:

a) gramatickú morfému: **diev**-č-a-á;

b) derivačnú morfému: **otc**-ov-sk-ý;

c) modifikačnú morfému: **vág**-n-ej-š-í.

2.2 Slovotvorba a morfematika

Spomínali sme, že slovotvorné procesy sú založené na zmene morfematickej štruktúry existujúcich pomenovaní alebo kombinácií pomenovaní. Najprv zosumarizujeme a porovnáme vlastnosti morfematickej štruktúry (ďalej aj MŠ) a slovotvornej štruktúry (ďalej aj SŠ); porov. aj Furdík, 2004, s. 36. Morfematickú štruktúru má každá lexikálna jednotka, slovotvornou štruktúrou sa vyznačujú len slovotvorne motivované slová. MŠ je viacstupňová (slovo môže obsahovať 1 – n morfémy), SŠ je binárna alebo ternárna. MŠ je založená na princípe opakovosti segmentov v lexémach a gramatických tvaroch, SŠ vyplýva zo vzťahu medzi motivátom a motivantom. MŠ implikuje zloženosť slova a tvaru, SŠ implikuje utvorenosť lexémy (Bosák – Buzássyová, 1985, s. 47). Z uvedeného vyplýva, že prítomnosť derivačnej morfémy nemusí automaticky znamenať slovotvornú motivovanosť. Morfematicky segmentovateľné môžu byť derivačné morfémy, ktoré stratili slovotvornú relevanciu, pretože dané slovo sa demotivovalo: **bahn**-iat:k-o, **kop**-ec-∅, **kot**-úľ-∅, ú-**skal**-ie, **skrom**-n-ý.

[7] Porovnanie vlastností morfeematickej a slovotvornej štruktúry

morfematická štruktúra	slovotvorná štruktúra
každá lexéma	slovotvorne motivovaná lexéma
princíp opakovosti	vzťah medzi motivantom a motivátom
1 – n zložiek: príliš « lýr-a rebier-k-o pri- rodz-en-e « sur- real-ist-k-a pod-prie- mer-n-osť-ø ná- rod-o-hospod-ár-ø cykl-o-tri-al-ist-k-in-ø de-kon- štruk-t-iv-ist-ic:k-y « ...	binárnosť: <i>vreck-ár</i> ternárnosť: <i>plach-o-dráž-nik</i>
zloženosť: chrán-i:ť za- chrán-i:ť zá- chran-a zá- chran-ár-ø zá- chran-ár-k-a zá- chran-ár-k-in-ø	utvorenosť: 0 chrániť → za-chrániť zachrániť → záchran-a záchrana → záchran-ár záchranár → záchranár-ka záchranárka → záchranárk-in

2.2.1 Morfematická štruktúra slovotvorného motivantu

Nasledujúca tabuľka predstavuje základné morfematické štruktúry slovotvorne nemotivovaných motivantov. Štruktúry slovotvorne motivovaných motivantov sú súvzťažné s morfematickou stavbou slovotvorných základov motivátov (porov. 2.2.2).

štruktúra	komentár	príklady
K	jedna koreňová morféma (neflektívne lexémy)	teraz «
K-(t:)G	jedna koreňová morféma a gramatická morféma s prípadnou submorférou (flektívne lexémy)	skúp-y , pís-a:ť
K-(in:)Sf-(t:)G	jedna koreňová morféma s flektivizačným sufixom (s prípadnými infixmi) a gramatickou morférou s prípadným infixom	popul-ár:n-y , propag-ov-a:ť , [a] mort-iz:ov-a:ť
K-Ss-(t:)G	jedna koreňová morféma so systemizačným sufixom a gramatickou morférou s prípadným infixom	pig-ment-ø , [a] greg-át-ø , brez-iv-ý
K-(it)-K-Sf-(t:)G	viac koreňových morfém (s prípadným interfixom), flektivizačný sufix a gramatická morféma s prípadným infixom	for-ček-ov-a:ť , heter-o-gén-n-y
Ps-K-(t:)G	systemizačný prefix, jedna koreňová morféma a gramatická morféma s prípadnou submorférou	prí- beh-ø
Ps-K-Ss-(i:)G	systemizačný prefix, jedna koreňová morféma a gramatická morféma s prípadnou submorférou	ne-[od] byt-n-ý , sub- ordin-ác:i-a
K-(it)-K-G	viac koreňových morfém a gramatická morféma	snou-bord-ø
K-(it)-K-(Ss)-G	viac koreňových morfém, jedna alebo viac systemizačných morfém a gramatická morféma	aku-punkt-úr-a

2.2.2 Morfematická štruktúra slovotvorného motivátu

Slovotvornú štruktúru tvorí slovotvorný základ a slovotvorný formant, príp. viac slovotvorných základov alebo rozštiepený slovotvorný formant. (Pomocné slovotvorné prostriedky – interfixy neberieme do úvahy.) Slovotvorná štruktúra môže byť dvojčlenná (základ + formant: *čin-ný*, *logič-ka*, základ + základ: *vzduch-o-lod'*, *skal-o-pevný*), trojčlenná (základ + základ + formant: *chleb-o-dar-ca*, *vysok-o-akost-ný*), zriedkavejšie viacčlenná zložená z viac ako dvoch základov (základ + základ + základ + ...: *biel-o-modr-o-červený*).

2.2.2.1 Morfematická stavba slovotvorného základu

Slovotvorný základ môže tvoriť:

- jedna koreňová morféma (motivantom je obyčajne slovotvorne nemotivované slovo, príp. transflexne utvorený prvostupňový derivát): lieh-ov-ý, liešt-ie, nov-o-vek-ø;
- jedna koreňová morféma (motivantom je obyčajne slovotvorne nemotivované slovo, príp. transflexne utvorený prvostupňový derivát) s gramatickou morférou; ide o druhý základ pravých kompozít: nov-o-vek-ø, stred-o-prav-ý;
- jedna koreňová morféma a jedna alebo viac derivačných morfémy s prípadnými infixmi; môže ísť o deriváty aj kompozitá: lieč-i:teľ-sk-ý, zá-pis-ø, zá-pis-k-ov-ý, hud-ob-n-o-ved-n-ý, desať-po-s-chod-ov-ý;
- jedna koreňová morféma, jedna alebo viac derivačných morfémy a gramatická morféma s prípadnými infixmi: spol-u-[roz]hod-ov-a:ť;
- jedna koreňová morféma, jedna alebo dve derivačné morfémy a modifikačná morféma (s prípadnými infixmi): ne-do-stiž-n-ý, ne-vy-čerp-a:teľ-n-ý;
- jedna koreňová morféma a modifikačná morféma (s prípadnými infixmi): z-hor-š-i:ť;
- dve koreňové morfémy (motivantom je kompozitum alebo dekompozitný derivát): (stomat-o-lóg-i-a) → stomat-o-lóg-ø, klin-o-pis-n-ý;
- dve koreňové morfémy a jedna alebo viac derivačných morfémy s prípadnými infixmi (motivantom je kompozitum alebo dekompozitný derivát): zver-o-lek-ár-sk-y, ľub-o-zvuč-n-ost'-ø.

2.2.2.2 Morfematická stavba slovotvorného formantu

Slovotvorný formant môže tvoriť:

- jedna sufixálna derivačná morféma (s prípadným infixom, resp. infixmi): hrub-o«, ob-jav-n-e«, kľač-m:o«, kolen-ač:k:y«, lek-ár:nič:k-a;
- jedna prefixálna derivačná morféma (raritne s infixom): pa-roh-ø, ne-skut-oč-n-ý, po-pre-ráb-a:ť, do-teraz«, od-v-t[edy]«;
- jedna sufixálna derivačná morféma a gramatická morféma (a prípadné infixy): nož-iar-ø, rojč-iv-ý, kon-c-o-roč-n-ý, mili-ón-t-y, mudr-l:ant-ø, stĺp-ov:it-ý, ujú-k-a:ť, urg-enc:i-a, mnoh-or:ak-ý;
- jedna postfixálna derivačná morféma: t[en]-ø-to«, ak-ý-si«;
- viac derivačných morfémy (pri konfixácii) s gramatickou morférou: pod-kolien-k-a, bez-[kon]kur-enč-n-ý, s-kreh-n-ú:ť, z-gust-n-ú:ť si;
- viac derivačných morfémy (pri konfixácii) bez gramatickej morfémy: do-l'av-a«, do-knís-a:ť sa, vy-brež-i:ť sa;
- gramatická morféma, resp. súbor gramatických morfémy: po-nuk-a, nov-o-dob-ý;

g) súbor gramatických morfémy spolu s derivačnou morfémy, resp. derivačnými morfémy: o-kvet-*ie*, bez-list-*ý*, z-l'ad-ov-*ie*:ť, vy-brež-i:ť sa.

Zmenu sprostredkovanej motivácie na alternatívnu bezprostrednú motiváciu, t. j. vznik viacnásobnej motivácie so sebou prináša aj prehodnotenie hranice medzi základom a formantom a zároveň prehodnotenie morfematickej štruktúry, z pôvodnej derivačnej morfémy sa stáva infigovaná morféma (porov. aj Bosák, 1981; Bosák – Buzássyová, 1985):

jazyk- \emptyset	→	jazyk-ov- <i>ý</i>	→	jazyk-ov-o« jazyk-ov:o«
komerc-i-a	→	komerč-n- <i>ý</i>	→	komerč-n-e« komerč-n:e«

Pri bezprostrednej deadjektívnej motivácii (*jazykový* → *jazykov-o*, *komerčný* → *komerč-n-e*) sa adverbálne motiváty segmentujú na jednu koreňovú a dve derivačné morfémy: **jazyk-ov-o«**, **komerč-n-e«**. Pri alternatívnej desubstantívnej motivácii (*jazyk* → *jazyk-ovo*, *komercia* → *komerč-ne*) sa pôvodné dve derivačné morfémy prehodnocujú na spojenie infixu a derivačnej morfémy: **jazyk-ov:o«**, **komerč-n:e«**. V treťom vydaní SKMS (2012) sa takáto slovotvorno-morfematická polyinterpretácia explicitne znázorňuje pomocou znaku | s explicitným uvedením lexém s alternatívnou segmentáciou.

2.2.3 Slovotvorné funkcie jednotlivých typov morfémy

M. Sokolová (1999) pri analýze funkcií jednotlivých typov morfémy vymedzuje aj slovotvornú funkciu, v konkretizácii derivatovotvornú a kompozitovotvornú. Okrem toho interfixy majú pri kompozícii spájaciu funkciu a pri infixoch by sme z hľadiska slovotvorby mohli uvažovať o varírovacej funkcii, pretože infigované formanty často fungujú ako varianty slovotvorných formantov (Furdík, 2004, s. 40 n.). Vlastnú slovotvornú funkciu majú koreňové, derivačné a gramatické morfémy, pomocnú slovotvornú funkciu majú interfigované a infigované submorfémy.

1) **Koreňové morfémy** majú vlastnú kompozitovotvornú funkciu aj integrovanú derivatovotvornú funkciu. Kompozitovotvorná funkcia sa prejavuje pri tvorení zložených slov – koreňová morféma je súčasťou slovotvorného základu kompozít samostatne alebo spolu s inými morfémy: napr. zl-o-čín- \emptyset , elektr-o-s-po-treb-i:č- \emptyset , ľud-o-prázdn-*y*, vý-rob-n-o-*hospod-ár-sk-*y** (podčiarknutý je celý slovotvorný základ).

Integrovaná derivatovotvorná funkcia sa prejavuje pri tvorení derivátov, a to len v spolupráci (integrácii) s derivačnými alebo gramatickými morfémy, ktoré sa vyznačujú vlastnou derivatovotvornou funkciou. Koreňová morféma je súčasťou slovotvorných základov derivátov samostatne alebo spolu s inými morfémy: jazier-k-o, jed-áv-a:ť, za-kop-n-ú:ť, pri-mal-*ý*, ne-jas-n-*ý*, jazyk-o-ved-ec- \emptyset (podčiarknuté sú slovotvorné základy).

2) **Derivačné morfémy** majú derivatovotvornú funkciu pri tvorení derivátov (hran-ol- \emptyset , do-pís-a:ť) a sprievodnú derivatovotvorno-kompozitovotvornú funkciu pri tvorení kompozíčno-sufixálnych kompozít (jedn-o-bož-stv-o, aut-or-sk-o-práv-n-*y*). Pri sufíxácii flektívnych lexém je súčasťou slovotvorného formantu aj gramatická morféma.

3) **Gramatické morfémy** majú derivatovotvornú funkciu pri transflexnom tvorení, kde súbor gramatických morfémy (pri slovesách rozšírený o tematické infixy) má status slovotvorného formantu pri tvorení substantív, adjektív, verb a numerálií: o-chran-a, jelen-*í*,

hust-i:ť, desiat-y. Pri transflexnej konfixácii ide o kumulovanú derivatotvornú funkciu spolu s inou derivačnou morféomou: sú-**hvezd-ie**, bez-**list-y**, z-**intím-n-ie:ť**, **blíž-i:ť** sa. Sprievodnú derivatotvorno-kompozitotvornú funkciu možno vyčleniť pri tvorení kompozično-transflexných kompozít (**šest'-čísł-ie**, **dlh-o-vlas-y**). Pri sufixácii flektívnych lexém sú súčasťou slovotvorného formantu spolu s derivačnou morféomou, ale samy nie sú slovotvorne aktívne: **pláž-ov-y**.

4) **Interfigované morfémy** plnia pomocnú inštrumentárnu (spájaciú) funkciu pri tvorení kompozít (pozícia medzi slovotvornými základmi): **pár-n-o-kopyt-ník-ø**, **kon-c-o-roč-n-y**, **bol-e-hlav-ø**. Pri juxtaopozícii sa do funkcie interfixu prehodnocujú gramatické morfémy: **ct-i-hodn-y**, **ak-c-i-e-[s]chop-n-y**, **cieľ-a-ved-om-y**, **hrôz-y-pln-y**, **boh-u-mil-y**.

5) **Infigované morfémy** najčastejšie rozširujú derivačné morfémy slovotvorne motivovaných slov, čím vznikajú varianty slovotvorných afixov (**vel-ič-en:stv-o**, **dlh-án:sk-y**, **chud-or:l'av-y**, po-**obed-ň:ajš-í**, **čert-ov:sk-y**, **detail-iz:ov-a:ť**) alebo samostatné afixy (**bás-n-ič:k-a**, **dedin-č:an-ø**, **elektr-ár:eň-ø**). Zriedkavejšie sa súčasťou formantu stáva infix pôvodne rozširujúci gramatickú morfému motivantu (**jahn-iat:k-o**, **tel-iat:k-o**).

2.3 Slovtvorba, morfonológia a morfotaktika

Morfonológia je interdisciplína vychádzajúca z interakcie medzi fonológiou a morfematikou, ktorá skúma fonemické zloženie morféom, zmeny realizované na morfematických hraniciach (problematika alomorfie), ako aj kombinatoriku morféom, teda ich lineárne usporiadanie a distribúciu predovšetkým pri tvorení slov (v poslednom prípade sa tiež hovorí o morfotaktike, porov. Čermák, 2012, s. 15). Morfonologickým aspektom slovtvornej motivácie v podobe analýzy slovotvorných alternácií a trunkácií sa komplexná pozornosť venuje v oddiele V., v nasledujúcej časti preto len v stručnosti načrtujeme základné morfonologické a morfotaktické aspekty slovenského slova (fonemické zloženie morféom, kombinatorika morféom, alomorfia).

2.3.1 Fonemické zloženie morféom v slovenčine

Fonemické zloženie slovenských morféom vo svojej práci opísal už E. Pauliny (1968), podrobný štatistický prehľad prináša štúdia J. Sabola (1979), v ktorej sa venoval konsonanticko-vokalickej stavbe jednotlivých druhov morféom a morféom, frekvencii nulových až n-fonémových morféom a morféom, frekvencii konsonantov a vokálov v 1-fonémových až n-fonémových morféomach a morféomach a v jednotlivých druhoch morféom a morféom spisovnej slovenčiny. Fonemickú štruktúru slovenských koreňových morféom opísal „pomocou usporiadaného sledu formačných pravidiel, ktorými sa vyjadruje, aké dištinkatívne príznaky, resp. fonémy charakterizované týmito príznakmi sa môžu, resp. nemôžu vyskytovať v istých podmienkach“ J. Horecký (1969, s. 138), podrobne sa fonemickému zloženiu koreňových morféom v slovenčine venovali práce M. Sokolovej a J. Genčihó (2006) a M. Sokolovej a M. Ivanovej (2007).

Pokiaľ ide o vzťah k slovotvornému systému, relevantné sú výsledky týkajúce sa fonemického zloženia derivačných morféom. Jedným zo zistení v štúdiu J. Sabola (ibid.) je výrazná frekvenčná „rozpínavosť“ konsonantov v porovnaní s vokálmi pri derivačných morféomach; ako typické štruktúry derivačných morféom J. Sabol postuloval reťazce C, VC, CC,

VCC, CVC a CCC. Detailný výskum fonemického zloženia derivačných morfémy nachádzame v štúdiu M. Ivanovej (2006). V nasledujúcej časti krátko zhrnieme výsledky tejto analýzy.

Fonematická štruktúra prefixov je založená na striedaní vokálov a konsonantov a líši sa v závislosti od pôvodu prefixálnej morfémy (domáce a prevzaté prefixy). Zo štruktúrneho hľadiska domáce prefixy vytvárajú mono- až penta fonematické štruktúry, celkovo ide o trinásť fonematických štruktúr. Najviac kombinácií (3) vytvárajú bifonematické (ide o kombináciu CV, napr. *za-*, *po-*, *vy-*, *do-* atď., VC, napr. *od-*, *ob-*, a CC, napr. *vz-*) a trifonematické (ide o kombinácie CCV, napr. *pri-*, *pre-*, *pra-*, ďalej CVC, napr. *nad-*, *pod-*, *roz-* atď., a VCV, napr. *odo-*, *obo-*), dve kombinácie sú pri monofonematických (V, napr. *u-*, *o-*, C, napr. *v-*, *z-*, *s-*), tetra fonematických (ide o kombinácie CVCV, napr. *rozo-*, *nado-*, *podo-* atď., CVCC, napr. *bárs-*) a penta fonematických štruktúrach (ide o kombináciu CCVCV, napr. *predo-*, *proti-*, CVCCV, napr. *roz:to-*). Prototypická štruktúra domáceho prefixu je bifonematická štruktúra CV. Prevzaté prefixy vytvárajú mono- až hexa fonematické štruktúry, celkovo ide o 18 fonematických štruktúr. Pre prevzaté prefixy je charakteristická hiátovosť (CVV, napr. *dia-*), častejšie sú typy s iniciálnym vokálom (VCV, napr. *ana-*, VCCV, napr. *anti-*, VCCVC, napr. *inter-*). Prototypická štruktúra prevzatého prefixu je trifonematická štruktúra CVC (napr. *sub-*, *syn-*, *dis-*, *kon-*, *sym-*).⁶

Prefixálne derivačné morfémy majú po gramatických morfémy a spájacích submorfémy najvýraznejšiu morfémovú hranicu, čo sa prejavuje najmä pri lexémach s nezvyčajnou fonemickou štruktúrou radixu (napr. VC), pri ktorých sa zvyčajne neodstraňuje hiát medzi prefixom a radixom. Výnimkou je len 14 pronominálnych jednotiek, pri ktorých sa hiátovosť medzi prefixom a pronominálnym radixom ruší (*da-j-*, *ne-j-*, *hoci-j-*, *voľa-j-*, *ni-j-*) prostredníctvom fonologického interfixu pripojeného zľava k pronominálnemu radixu. Hiátovosť sa zachováva pri kombinácii dvoch prefixálnych segmentov (*ne-u-*, *po-u-*, *po-o-* atď.).

Pokiaľ ide o sufixálne derivačné morfémy, jadrové sufixy tvoria mono- až trifonematické štruktúry, pri infigovaných segmentoch je počet foném samozrejme vyšší. Prototypická štruktúra domáceho sufixu je bifonematická štruktúra VC (spomedzi 100 najfrekventovanejších sufixov 33 prípadov, napr. *-ov-*, *-áv-*, *-ár-*, *-iv-*, *-it-* atď.), ďalej C (spomedzi 100 najfrekventovanejších sufixov 8 prípadov, napr. *-k-*, *-n-*, *-v-*, *-t-* atď.), VCC (spomedzi 100 najfrekventovanejších sufixov 6 prípadov, napr. *-ist-*, *-isk-*, *-ant-*, *-izm-*, *-ent-* atď.) a V (spomedzi 100 najfrekventovanejších sufixov päť prípadov, napr. *-e-*, *-y-*, *-o-*). Vokalicke mono fonematické štruktúry majú slovnodruhovú morfémy slúžiace na odvodzovanie adverbí z akostných adjektív.

2.3.2 Kombinatorika morfémy

Z hľadiska lineárnej morfematickej štruktúry lexémy sa po ľavej strane prefixu (v tzv. prednom okruhu⁷) môže realizovať iná prefixálna derivačná alebo modifikačná morféma, po pravej strane (v tzv. zadnom okruhu) zasa prefixálna alebo koreňová morféma. Pokiaľ ide o morfematickú štruktúru jednotiek, pred radixom sa typicky vyskytuje jeden prefix $P_1 - R$ (za-**sp**-a:t'), ďalej kombinácia dvoch prefixov $P_1 - P_2 - R$ (po-za-**sp**-áv-a:t'), najzriedkavejšie kombinácia troch prefixov $P_1 - P_2 - P_3 - R$ (po-roz-pre-**stier**-a:t').

⁶ V mnohých prípadoch ide o pôvodné radixy, ktoré prešli procesom afixoidizácie.

⁷ Termíny predný a zadný okruh používame podľa J. Horeckého (1964).

Pokiaľ ide o sufixálne derivačné morfémy, po ľavej strane sufixu, v prednom okruhu, sa typicky realizuje koreňová morféma (**pria**-teľ- \emptyset), iná sufixálna morféma (**pria**-teľ-sk-ý) alebo modifikačná morféma (o-**baľ**-ov-a:c-ŕ), výnimočne aj gramatická morféma (pri postfixoch, napr. **ak**-ý-si). V zadnom okruhu sa môže realizovať iná sufixálna derivačná morféma, modifikačná morféma alebo gramatická morféma. Pokiaľ ide o morfematickú štruktúru jednotiek, za radixom sa môže vyskytovať 1 až 5 sufixálnych morfémy, $R - S_1$ (**kroch**-k-a:ť), $R - S_1 - S_2$ (**bel**-oš-k-a), $R - S_1 - S_2 - S_3$ (**finanč**-n-íč-k-a), $R - S_1 - S_2 - S_3 - S_4$ (pri-s-**ťah**-ov-a:l-ec-k-ý), $R - S_1 - S_2 - S_3 - S_4 - S_5$ (z-u-**ži**-t-k-ov-a:teľ:n-ý).

Podľa J. Bosáka a K. Buzássyovej (1985) tvoria sufixálne morfémy najdynamickejšiu časť morfematickej štruktúry slova, keďže slúžia na odvodzovanie nových slov a spravidla vyvolávajú zmeny vo fonologickej štruktúre koreňovej morfémy, pričom aj samy podliehajú morfonologickým zmenám (porovnaj časť o alternatívne vyvolaných alomorfoch a variantoch afixov). Suffixálne morfémy sa svojou diferencovanou a pestrú štruktúrou i svojou funkciou najviac vymykajú spod všeobecnej definície morfémy a sú hlavným impulzom pri jej revízii či rozširovaní hraníc (problematika tzv. infixov), porov. Sokolová (1999). Napríklad sufixálna morféma -ov- má takéto infigované varianty: -iz:ov-, -ír:ov-, -k:ov-, -i:fik:ov-, -al:iz:ov-, -at:iz:ov-, -ar:iz:ov-, -et:iz:ov-, -iv:iz:ov-, -u:al:iz:ov-, -on:iz:ov-, -on:al:iz:ov- atď.

2.3.3 Alomorfia v slovenčine

Termíny alomorfia a alomorfy sa prvýkrát použili v práci E. Nidu (1948) ako analógia k termínom alofóna a alofónia. Alomorfiu môžeme vymedziť ako funkčnú variabilitu morfémy (z gréc. *allo-* „iný“ a *morphe* „forma“), založenú na špecifickej vzájomnej substitúcii odlišných foriem morfémy. Podmienky alomorfických variácií zohrávajú centrálnu úlohu v debatách o vzťahu medzi fonológiou, morfofonológiou a morfematikou. Vo všeobecnosti sa vymedzujú tri kľúčové vlastnosti alomorfie: podobná forma (výnimku predstavujú supletívne koreňové morfémy, napr. *človek/lud, ís/chod, jeden/prv, dv/druh*), identický význam, identická pragmatická hodnota. Podmienka komplementárnej distribúcie (porov. Haspelmath – Sims, 2013) nemusí byť vždy dodržaná, porov. výskyt rôznych alomorf v identickom morfematickom/fonologickom okolí, napr. *bábkár/bábkar, odhrať/odohrať, bársčo/bárčo* a pod.

a) Nealternatívne podmienená alomorfia

Nealternatívne podmienená alomorfia je výsledkom uplatnenia neutralizácií alebo alternatívne nepodmienennej variantnosti morfémy. Zatiaľ čo alternácie možno definovať ako nekombinačné (voľné) zmeny foném, pri ktorých sa zámena fonémy inou fonémou realizuje pod vplyvom morfematického (významového) okolia, neutralizácie sú kombinačné zmeny foném realizujúce sa pod vplyvom fonetického (zvukového) okolia. Neutralizácie predstavujú výskumné pole fonetiky a fonológie, morfonológia skúma alternácie ako zmeny morfoném pod vplyvom morfov (Sabol, 1989), a to gramatických morfov (GM), modifikačných morfov (MM) a derivačných morfov (DM), pri transflexnej imperfektivizácii aj pod vplyvom tematických submorfov (Tm). V slovenčine však možno nájsť prípady identických derivátov, pri ktorých sa raz uplatňuje neutralizácia (napr. *béčkar, dialkar*), raz alternácia (napr. *betonár, vinár*), pozri bližšie M. Sokolová (2009).

Pokiaľ ide o variantnosť, možno rozlišovať prípady extenznej variantnosti derivačných morfémy (realizuje sa prostredníctvom infigovaných submorfémy rozširujúcich jadrové deri-

vačné morfémy), redukčnej variantnosti derivačných morfémy (realizuje sa prostredníctvom trunkácií a redukcií morfémy, pozri bližšie Ivanová, 2004; Sokolová – Ivanová – Vužňáková, 2005, resp. je výsledkom redukcie morfémy na morfematických uzloch) a variantnosti modifikačných morfémy (substitúcia jednej alebo viacerých foném morfémy zachováva jej formálnu a sémantickú identickosť). Z funkčného hľadiska môže byť variantnosť výsledkom kombinátornych fonologických, morfotaktických alebo historických zákonitostí (pozri ďalej).

Pokiaľ ide o extenznú variantnosť, možno konštatovať, že prefixálne derivačné morfémy vo väčšine prípadov nevystupujú ako jadrové morfémy v rámci hypersegmentov, t. j. nie sú rozširované o fonologické interfixy alebo reziduálne infixy. Výnimkou sú len prefixy: *u:s-* (9 *u:s-po-riad-a:ť*), *na:do-* (6 *na:do-bud-n-ú:ť*, *na:do-s-mr-t-i-«*), *roz:to-* (4 *roz:to-mil-ý*), *na:po-* (2 *na:po-chytr-o-«*), *po:z-* (*po:z-hov-ie:ť*) s druhým infixálnym segmentom. Špecifickým prípadom extenznej variantnosti je vokalizácia prefixálnych derivačných morfémy. Vokalizujú sa C-finálové prefixálne morfémy so štruktúrou C- (*v-/vo-*, *s-/so-*, *z-/zo-*), VC- (*ob-/obo-*, *od-/odo-*), CVC- (*nad-/nado-*, *pod-/podo-*, *roz-/rozo-*, *bez-/bezo-*), CC- (*vz-/vzo-*) a CCVC- (*pred-/predo-*). K vokalizácii prefixov dochádza zvyčajne vtedy, ak sa radix začína na identický alebo podobný konsonant alebo skupinu konsonantov, napr. *rozo-zvuč-a:ť*, *rozo-smia-ť* sa, neplatí to však bezvýhradne, napr. *roz-zvuč-a:ť/rozo-zvuč-a:ť*. Jednou z tendencií pri vokalizácii prefixálnych morfémy je fonologicko-morfematická štruktúra slova, v ktorom sa prefix realizuje. Ak sa prefix pripája k reťazcu CCV, vokalizuje sa, ak je druhý konsonant finálová fonéma koreňovej morfémy a vokál predstavuje tematickú submorfému, porov. *odo-br-a:ť*, ale *od-hrab-a:ť*, *obo-hn-a:ť*, ale *ob-hni-ť*, *rozo-hn-a:ť*, ale *roz-hnev-a:ť* (porov. Scheer, 2001). V tejto súvislosti M. Sokolová (1999, s. 41) uvažuje o tzv. vokalickej vyrovnávaní. Vymedzuje ho pri vidových dvojiciach a definuje ho ako vyrovnávanie medzi derivačnou a koreňovou morfému, ktoré sa realizuje ako vzniková alternácia v koreňovej morféme pri neslabičnom prefixe a naopak, napr. *s-pín-a:ť* – *zo-pn-ú:ť*, *s-tier-a:ť* – *zo-tr-ie:ť*. Ukazuje sa, že vokalickej vyrovnávanie nemusí byť iba záležitosťou tvorenia vidových dvojíc a nemusí sa realizovať iba ako alternácia, ale že ide o všeobecnejšiu morfotaktickú tendenciu pri výstavbe morfematických štruktúr slov. V slovenčine však neplatí absolútne, čo potvrdzuje existencia jednotiek ako *ob-dr-a:ť*, ale *obo-pláv-a:ť*, *od-tk-a:ť*, ale *odo-kry-ť*, ako aj dvojíc typu *pred-hr-a:ť* – *predo-hr-a:ť* (v tomto prípade aj s významovým rozlíšením).

Pokiaľ ide o sufixálne derivačné morfémy, z 984 sufixálnych foriem, ktoré sme identifikovali v *Slovníku koreňových morfémy slovenčiny* (2012), 255 prípadov predstavuje sufixálne derivačné morfémy bez infixu, pričom v tejto skupine je 212 základných sufixov a 43 alomorf. Počet sufixálnych derivačných morfémy s infixom je 688. Na základe uvedených štatistík možno konštatovať, že pre sufixálne derivačné morfémy je oproti prefixálnym derivačným morfémam typická vysoká miera infigovanosti. Hypermorfémy, v ktorých je jadrová sufixálna derivačná morféma rozšírená o infigovanú submorfému, vznikajú najmä v rámci derivačnej modifikácie pri deminutívach (*oč-ič:k-o*, *pros-in:k-a-ť*), pri uplatnení derivačnej analógie (*Prešov-č:an-ø*), pri adaptácii lexém (*lexik-ál:n-y*) a pri uplatnení viacnásobnej motivácie (*te-o-log-ic:k-y-«* od adjektíva *te-o-log-ic:k-ý* – *te-o-log-ic:k-y-«* od substantíva *te-o-lóg-i-a*); pozri bližšie Sokolová (1999, s. 48).

Pokiaľ ide o redukčnú variantnosť vyvolanú trunkáciou, pri prefixálnych derivačných morfémy sa realizuje pri pronomínálnych derivačných prefixoch *hoci-*, *bárs-*, *voľa-*

a verbálnom prefixe *pri-*. Trunkácia vzniká pri prefixoch s vokálom vo finálnej pozícii, v prípade trunkovaného prefixálneho segmentu sa ruší hiát medzi prefixom a radixom, takže pri radixe sa v takomto prípade nemusí realizovať fonologický interfix (hoci-j:**ak**-ý – hoc-**ak**-ý, voľa-j:**ak**-ý – voľ-**ak**-ý). Pri prefixe *bárs-* sa trunkovaním redukuje konsonantická skupina CC (rs) vo finálnej pozícii (bár-č-o, bár-**ak**-ý). Pre sufixálne morfémy sú typické trunkované varianty, v ktorých sa trunkuje infix *-i* pri hypermorféme s domácou jadrovou morfémy: **hospit**-al:iz:ác:i-a – **hospit**-al:iz:ač-n-ý, **urb**-an:iz:ác:i-a – **urb**-an:iz:ač-n-ý, **milit**-ar:iz:ác:i-a – **milit**-ar:iz:ač-n-ý, de-**hydr**-at:ác:i-a – de-**hydr**-at:ač-n-ý.

Ďalším zo zdrojov redukčnej variantnosti je eliminácia segmentu morfémy na morfe-matických uzloch. Ako príklad možno uviesť redukovaný variant prefixu *tran-*, pri ktorom sa prekrytie prefixálnej derivačnej a koreňovej morfémy rieši v prospech radixu, porovn. tran(s)-**skrip**-c:i-a, tran(s)-**skrip**-č:n-ý. Ako prípady morfematického uzla hodnotíme aj varianty *met-* a *ant-*, ktoré sa realizujú pri radixoch s iniciálovou vokalicou fonémou (met(a)-**onym**-i-a, ant(i)-**onym**-um). Redukované varianty *-tv-*, *-k-* sufixálnych morfémy *-stv-*, *-sk-*, vznikajú na morfematických uzloch po sufixálnych morfémy *-ec*, *-ác*, *-íc*, *-nic*, *-níc* a v prípade radixov s finálnou sykavkou, pri ktorých sa príslušnosť (potenciálne zdvo-jenej) fonémy rieši v prospech koreňovej morfémy (ako nositeľky lexikálneho významu): **biskup**-stv-o – **jazd**-ec-tv-o – **otroc**-tv-o, **španiel**-sk-y – **rus**-k-ý. Okrúhlymi zátvorkami sa naznačuje miesto uzlov, ak sa radix a afix pokladá za veľmi deformovaný (porov. Sokolová, 1999): **cit**-(t)eľ:n-ý.

Fonologická modifikačná variantnosť sa tiež týka monofonematických prefixov *s-* a *z-*, ktoré sa ako komplementárne distributíva realizujú pred radixmi na základe protikladu znelosť – neznelosť (*s*-**pozn**-a:ť, *z*-**bav**-i:ť). V niektorých prípadoch sa môžu oba fonologické varianty realizovať pred identickým radixom, v takom prípade má znelý variant vokali-zovanú podobu, porov. *s*-**tl**-ie:ť/*zo*-**tl**-ie:ť, *s*-**ťa**-ť/*zo*-**ťa**-ť.

Ak modifikačná variantnosť vzniká na základe historických vývinových zákonitostí, vymedzujeme etymologické varianty afixov. Ako etymologické varianty hodnotíme prefixy *roz-* a *ráz-*, ktoré sú výsledkom praslovanského vývoja skupín *ort*, *olt*.

Prevzaté prefixy charakterizuje menšia miera variantnosti. Prevzaté prefixy vylučujú morfonologicky motivované zmeny, takže pri nich nevymedzujeme alternačne podmienené alomorfy. Pokiaľ ide o morfonologicky nepodmienenú variantnosť, pri prevzatých prefixoch budeme rozlišovať interlingválnu a intralingválnu variantnosť.

Ako interlingválne varianty možno vymedziť prefixy *de-* (z latinčiny) a *dez-* (z francúzštiny) s významom „od, opak“, ako aj prefixy *ex-* (z latinčiny) a *exo-* (z gréčtiny) s významom „von, z, znútra“. Ako intralingválne varianty možno vymedziť prefixy *intra-*, *intro-* (z latinčiny) s významom „v, vo vnútri“, prefixy *extro-*, *extra-* (z latinčiny) s významom „mimo, po-mimo, vonku, oddelene“, prefixy *kontra-*, *kontro-* (z latinčiny) s významom „proti“ a pre-fixy *a-*, *ab-*, *abs-* (z latinčiny) vyjadrujúce zápor „ne-“.

V rámci modifikačnej variantnosti sufixálnych morfémy, nepodmienených alternačne, možno rozlišovať nasledujúce fonologické typy variantov:

a) fonologicky závislé varianty, ktoré vznikajú na základe diftongickej a nediftongickej distribúcie v sufixálnej morféme v závislosti od kvality fonémy na konci slovo-tvorného základu (protiklad tvrdých, mäkkých a obojakých konsonantov): **bi**-t-k-ár-ø – **faj**-č-iar-ø, **vol**-áv-a:ť – **kašl**-iav-a:ť, **svet**-ák-ø – **mešť**-iak-ø;

b) fonologicky závislé varianty, ktoré vznikajú na základe distribúcie foném *a/ä* v sufixálnej morféme v závislosti od kvality fonémy na konci slootovorného základu (realizácia fonémy *ä* po fonémach *b, m, p, v*): **blš**-ac-í – **holúb**-äc-í;

c) osobitne možno vymedziť fonologické varianty prevzatých sufixálnych morfém, ktoré vznikli na základe istých fonologických zákonitostí vo východiskovom jazyku: **dokt**-or-and-ø – **debut**-ant-ø – **štud**-ent-ø – **[kon]cip**-ient-ø.⁸

b) Alternačne podmienená alomorfia

Alternatívne podmienenú alomorfému môžeme definovať ako hláskový variant jednej a tej istej morfémy, a to koreňovej morfémy, napr. BIEL/BEL (*biel-y* – *bel-och*), alebo derivačnej morfémy, napr. OCH/Š (*bel-och* – *bel-oš-k-a*), ktorý vznikol pod vplyvom morfematického okolia, a to pod vplyvom gramatickej morfémy, napr. A/Á (*vrana* – *vrán*), modifikačnej morfémy Ď/DZ (*dosadiť* – *dosadzovať*) alebo derivačnej morfémy C/Č (*Košice* – *Košičan*).

M. Sokolová (2000, s. 417 – 418) konštatuje, že počet vokálnych a konsonantických alternantov súvisí s počtom vokálov a konsonantov v jazykoch. V slovenčine je vysoký počet vokálnych hlások, čo zodpovedá vysokému počtu vokálnych alternancií. Na druhej strane je pre slovenčinu s posilnenou aglutinačnou zložkou charakteristické vyrovňovanie slovných základov a odstraňovanie konsonantických alternancií pred GM.

Pokiaľ ide o alternácie realizujúce sa v koreňových morfémech, platí, že vyšší počet alternancií majú hlavne domáce radixy a pre prevzaté radixy je typická skôr variantnosť. Vyšší výskyt variantov v internacionalizmoch je preto, lebo pri prevzatých lexémach častejšie než pri domácich lexémach chýbajú systémové alternácie (Šimon, 2006), okrem toho pri nich častejšie chýbajú primárne motivanty, resp. niektorý článok slootovorných radov a paradigiem, preto sa hniezda rozpadajú na menšie súvisiace celky.

Realizácia alternancií súvisí s fonematickým zložením morfémy, morfosyntaktickou štruktúrou, ako aj so sémantickými aspektmi jednotiek. Ako príklad možno uviesť realizáciu alternancií v prefixálnych morfémech. Fonematická štruktúra prefixov je založená na striedaní vokálnych a konsonantických foném, pričom vydeliť môžeme dva základné typy: 1) V-finálové prefixálne morfémy a 2) C-finálové prefixálne morfémy. Vo V-finálových prefixálnych morfémech sa realizujú kvantitatívne vokálne alternácie. Predĺženie prefixu súvisí s morfosyntaktickou štruktúrou prefigovanej jednotky, konkrétne od toho, či obsahuje slovesný kmeň konštituovaný kombináciou koreňovej morfémy a tematickej submorfémy. Deverbatívne deriváty, ktorým chýba tematická submorféma, majú dlhé prefixy, deverbatívne deriváty obsahujúce slovesný kmeň s tematickou submorféme majú krátke prefixy, porov. za-**mot**-a:n-*ie* – zá-**mot**-ok-ø, za-**sah**-ov-a:n-*ie* – zá-**sah**-ø, za-**lož**-e:n-*ie* – zá-**loh**-a (Scheer, 2001)⁹. Podľa Scheera (ibid.) je prefix dlhý v nominálnom okolí a krátky vo verbálnom okolí. V substantívnych derivátoch ako u-**pad**-n-u:t-*ie* je prefix krátky, pretože po zložke prefix-koreňová morféma nasleduje pôvodne tematická submorféma -*nu* (možno ju vymedziť len diachróne, synchrónne ju hodnotíme ako sufixálnu derivačnú, prípadne

⁸ Ide o geneticky identické latinské sufixy, sufix -*ant* sa uplatňoval pri triede latinských slovies -*are*, sufix -*ent* pri triede -*ere*, sufix -*ient* zase pri triede -*ire*.

⁹ V prípade jednotiek s krátkym prefixom ide o tzv. verbálne substantíva, ktoré sa v teoretickej literatúre nehodnotia jednotne, keďže časť autorov ich považuje za tvary verb (napr. Sokolová – Žigo, 2014), časť za deriváty (napr. Furdík, 2004).

modifikačnú morfému), zatiaľ čo v substantíve *ú-pad-ok-ø* je prefix dlhý, pretože po zložke prefix-koreňová morféma nasleduje substantívny sufix *(-ok)*. Ďalší faktor, ktorý sa ukazuje ako relevantný pri realizácii alternácií, je morfológická charakteristika jednotiek. Maskulínne substantíva derivované na základe transflexie majú zvyčajne štruktúru *V'-V*, napr. *ná-pad-ø*, *ná-raz-ø*, *vý-let-ø*, *vý-nos-ø*, zatiaľ čo feminínne substantíva derivované suxifálne bez zachovania tematickej submorfémy majú štruktúru *V-V'*, napr. *vy-náš-k-a*, *u-ráž-k-a*. Relevantný je aj slovotvorný význam, štruktúra *V'-V* je častejšia v derivátoch s rezultačným, resp. inštrumentálnym významom, napr. prí-*poj-k-a*, vý-*stel-k-a*, ú-*chyt-k-a* (porov. Ziková, 2012).

Pri opise alternácií realizujúcich sa v slovotvornom systéme budeme vychádzať z práce M. Sokolovej (2010). Z hľadiska distribúcie alternácií v jazykovom systéme možno rozlišovať čisto morfológické alternácie (realizujúce sa iba v systéme flexie), čisto slovotvorné alternácie (vyskytujúce sa pri slovotvorbe) a zmiešané alternácie (realizujúce sa pri flexii i v slovotvorbe). Ako príklad môžeme uviesť alternáciu velár s nevelármi, ktorá má iný priebeh v morfológickom a iný v slovotvornom systéme. Zatiaľ čo pred gramatickými morfémy sa systémovo uplatňujú alternácie *k/c* a *ch/s* (*vojak – vojaci*, *beloch – belosi*), pre slovotvorný subsystém sú zasa typické alternácie *k/č* a *ch/š* (*žiak – žiacka*, *človek – človečí*, *beloch – belošký*, *mních – mníška*).

Čisto derivačné sú napríklad základné kvantitatívne vokálne alternácie *e/é*, *o/ó*, ktoré sú typické hlavne pre deriváty prevzatých slov (*syntetizovať – syntéza*), pretože v domáciach jednotkách sú systémové alternácie *e/ie*, *o/ô* (*merať – miera*). Čisto derivačné sú aj inverzné kvantitatívne vokálne alternácie *é/e*, *ó/o* typické pre deriváty prevzatých slov (*epidémia – epidemický*, *téma – tematický*, *eufória – euforický*). Inverzné typy alternácií sú vo všeobecnosti typické pre derivačný systém a sú obmedzené v morfológickom systéme. Naopak, kvalitatívne, kvantitatívno-kvalitatívne vokálne a vokálko-konsonantické alternácie sa v slovenčine typicky realizujú pred gramatickými (*pracovať – pracuje*, *päta – piat*, *dojať – dojme*) a modifikačnými morfémy (*odniesť – odnášať*, *prekliať – preklínať*) a pri derivačných morfémy sa objavujú sporadicky (*smiať sa – smiech*, *luhať – lož*, *vliecť – vlak*). V systéme konsonantických alternácií môže uplatnenie alternácií podporiť aj fonologické faktory. Napríklad alternácie korelovaných konsonantov *d/d'*, *t/t'*, *n/n'* a *l/l'* sa systémovo uplatňujú pred derivačnými morfémy, ktoré začínajú *e*, *i* a *i*-ové diftongy (*žena – ženička*, *kotol – kotlík*, *mamut – mamutí*, *schod – schodík*).

Ďalším faktorom podmieňujúcim isté typy alternácií sú vybrané skupiny derivačných morfémy. Napríklad inverzné depalatalizované alternácie vznikajú pred sufixmi *-ka*, *-ný* (*kuchyňa – kuchynka*, *kosť – kôstka*, *žrd' – žrdka*, *hrud' – hrudný*, *radost' – radostný*), alternácie korelovaných konsonantov *d/d'*, *t/t'*, *n/n'* a *l/l'* sa systémovo uplatňujú pred sufixom *-an* (*Čína – Číňan*, *Belá – Belan*, *Egypt – Egyptan*, *Kanada – Kanadan*).

Dôležitým faktorom pri vymedzení slovotvorných alternácií je tiež príslušnosť jednotky do vybranej onomaziologickej triedy derivátov. Napríklad korelované vokálne kvantitatívne alternácie sa derivačnom systéme využívajú hlavne v skupine deminutív (*klas – klások*, *vlas – vlások*, *obraz – obrázok*, *puk – púček*, *kus – kúsok*, *kožuch – kožušok*), feminatív (*Nitran – Nitrianka*), pomenovaniach mláďat (*vlk – vlča*, *vnuk – vnúča*, *hus – húsa*) a pri prefixálnych deverbatívach (*pripraviť – príprava*, *vyhrať – výhra*, *udrieť – úder*, *utešiť – útecha*, *udrieť – úder*). Zánikové typy alternácií sa zasa uplatňujú v skupine desubstantívnych vzťahových adjektív (*mozog – mozgový*, *chrbát – chrbtový*).

Jedným z dôležitých faktorov je tiež pôvod jednotky. Isté typy alternácií sa totiž prednostne realizujú v rámci prevzatých slov, porov. napr. tvorenie deverbatívnych prevzatých substantív, pri ktorých sa uplatňujú alternácie *t/s*, *t/z* a *d/z*, napr. *diskutovať* – *diskusia*, *konvertovať* – *konverzia*, *korodovať* – *korózia*.

3 Slovtvorba a morfológia

Pokiaľ ide o vzťah medzi slovtvorbou a morfológiou, v slovenskom kontexte – na rozdiel od anglosaského kontextu, kde sa derivatológia chápe ako súčasť morfológie a kde sa potom odlišuje flektívna a derivačná morfológia – ide tradične o dve samostatné jazykové subdisciplíny, ktoré sa zaoberajú dvoma samostatnými jazykovými rovinami. Slovtvorba sa vymedzuje ako súčasť lexikológie, keďže sa vzťahuje na lexikálnu rovinu jazyka, a morfológia sa chápe ako súčasť gramatiky, pretože sa zaoberá gramatickou rovinou jazyka. Táto diferenciácia sa opiera aj o funkčné kritérium – zatiaľ čo derivatológia má semiotickú funkciu a je jedným zo zdrojov obohacovania lexikálnej zásoby, keďže výsledkom slovtvorného aktu je vznik novej lexikálnej jednotky, morfológia má relačnú funkciu, výsledkom tvarotvorného aktu je vznik gramatického tvaru jednej a tej istej lexikálnej jednotky.

Napriek spomínanej diferenciácii derivatológie a slovtvorby ide o navzájom úzko prepojené disciplíny, ktoré pracujú v synergetickej interakcii. M. Dokulil (1962, s. 16) demonštruje previazanosť morfematiky a slovtvorby tvrdením, že slovtvorné prostriedky často formujú slovo ako slovný druh, resp. ho zaraďujú k určitej paradigme.

Ďalším aspektom úzkeho vzťahu medzi slovtvorbou a morfológiou je skutočnosť, že v niektorých prípadoch prostriedky, ktoré sú primárne tvarotvorné, sa môžu druhotne stať slovtvornými formantmi. V slovanských jazykoch sa v týchto prípadoch hovorí o transflexii (pozri Dokulil, 1982) ako o osobitnom slovtvornom postupe, pri ktorom sa nová jednotka tvorí zmenou flektívnej paradigmy (Filipec – Čermák, 1985, s. 104), porov. *zmeniť* → *zmen-a*, *trň* → *trň-ie*, *bastard* → *bastard-iť* a pod. V tejto súvislosti sa tiež niekedy pracuje s termínom konverzia (porov. aj 1.2.2, časť o morfolologickej motivácii). M. Dokulil (1962, s. 62) charakterizuje konverziu ako neafixový spôsob tvorenia slov, teda ako postup, pri ktorom sa utvára nová lexikálna jednotka bez použitia akýchkoľvek špecifických slovtvorných afixov, iba prevedením východiskovej jednotky do inej paradigmy. V práci M. Dokulila (1962), ako aj v *Mluvnici češtiny 1* (1986, s. 201) sa rozlišuje medzi konverziou v užšom (vlastnom) a konverziou v širšom zmysle slova. Konverzia v užšom zmysle slova predstavuje zmenu slovnodruhovej charakteristiky bez zmeny tvarotvornej formy (porov. *(ísť) dole* ako adverbium – *(ísť) dole (kopcom)* ako prepozícia). Konverzia v širšom zmysle slova zahrňuje proces tvorenia slov bez špecifických slovtvorných prípon alebo predpôn, iba zmenou tvaroslovnej charakteristiky (napr. *holub* → *holubí* so zmenou slovného druhu, *žena* → *žieňa* bez zmeny slovného druhu). V našom prístupe ako prípad slovtvornej motivácie chápeme len konverziu v širšom zmysle slova, pri konverzii v užšom zmysle slova hovoríme o morfolologickej motivácii.

Isté paralely sa týkajú formálnej štruktúry slovtvorne motivovaného slova a slovného tvaru. *Mluvnice češtiny 1* (1986, s. 177) dokladá, že analýza slovtvorne motivovanej jednotky, resp. slovného tvaru na menší alebo väčší počet minimálnych funkčne významových elementov je vo svojej podstate lineárnou projekciou binárnej analýzy na bezpros-

tredné zložky – pri slovotvorne motivovanej jednotke na slovotvorný základ a slovotvorný formant (porov. *prechádz-ka*, *vojn-ový*, *pre-písať*) a pri slovnom tvare na tvarotvorný základ a tvarotvorný formant (porov. *žen-a*, *žen-y*, *žen-ou*).

Ďalším javom, ktorým možno ilustrovať úzku prepojenosť medzi slovotvorbou a morfológiu je otázka chápania prefixálnej vidotvorby. Otázka existencie čisto vidových prefixov je v teoretickej literatúre predmetom intenzívnych diskusií. Viacerí autori existenciu čisto vidových prefixov popierajú a prefixáciu považujú za slovotvorný postup, iní autori existenciu vidotvorných prefixov uznávajú a vidovú prefixáciu dávajú na rovnakú úroveň ako vidovú sufixáciu a vidovú transflexiu, bližší prehľad týkajúci sa hodnotenia statusu vidovej prefixácie pozri v úvode kap. 2.2.1.1 (oddiel VII.). Podobne sa diskutuje aj o kategórii gradácie pri adjektívach. V lingvistike sa vykryštalizovali dva hlavné prístupy ku kategórii stupňovania: (i) gradácia sa chápe ako morfológická kategória, tento prístup nájdeme napr. v akademickej *Mluvnici češtiny II* (1986), v práci F. Čermáka (1997) a u iných autorov, podľa týchto autorov „význam komparativu je založen na srovnání s druhým příznakem, s mírou stupně vlastnosti jiného jevu“ (1986, s. 79), (ii) gradácia sa chápe ako slovotvorná kategória, spomínaný prístup nájdeme v prácach F. Trávníčka (1951), V. Šmilauera (1972), resp. v akademickej *Mluvnici češtiny I* (1986). V daných prácach chápu gradáciu ako modifikáciu príznaku vyjadreného základovým adjektívom alebo adverbiom, (iii) v prístupe J. Marvana (1986) sa gradácia skúma z pozície morfológie aj z pozície slovotvorby, pretože podľa tohto autora je možné na stupňovanie nahliadať z oboch týchto rovín.

Vzťahom morfológie a slovotvorby sa zaoberá štúdia P. Štekauera *The delimitation of derivation and inflection* (2015), ako aj časť monografie M. Haspelmatha a A. Sims *Understanding Morphology* (2013). V nasledujúcich častiach sa pokúsime aplikovať vybrané aspekty ilustrujúce vzťah morfológie a slovotvorby na situáciu v slovenčine.

(i) **Rozsah kategórie.** Jedným z častých konštatovaní o vzťahu morfológie a slovotvorby je predpoklad, že tvarotvorba predpokladá menšiu zmenu významu než slovotvorba. Keďže platí, že slovotvorba je spätá so vznikom nových lexikálnych jednotiek, zatiaľ čo tvarotvorba sa týka utvárania gramatických tvarov tej istej lexikálnej jednotky, ide tu o protiklad lexikálneho a gramatického významu. Rozdiel medzi slovotvorne motivovanou jednotkou a slovným tvarom sa týka konceptuálnej roviny. Zatiaľ čo rôzne slovné tvary tej istej lexémy vyjadrujú ten istý pojem, slovotvorne motivovaná jednotka vyjadruje vo vzťahu k svojmu motivantu nový pojem. Špecifickým prípadom sú v slovenčine prípady jednotiek, pri ktorých sa vyjadrenie nového pojmu realizuje na základe zmeny gramatickej formy. Máme na mysli prípady typu *pamäti* („zápisky (významných osobností) o prežitých udalostiach, memoáre, spomienky“), *traky* („súčasť odevu v podobe pásov prechádzajúcich cez plecia a chrbát“).

(ii) **Abstraktnosť.** Gramatické významy vyjadrované gramatickými tvarmi sú abstraktnejšej povahy než slovotvorné významy vyjadrované slovotvorne motivovanými jednotkami. Ako príklad možno uviesť gramatickú kategóriu čísla vyjadrovanú gramatickými morfémi a slovotvornú kategóriu kolektív vyjadrovanú slovotvornými formantmi. Zatiaľ čo protikladom singulár – plurál sa vyjadruje abstraktný gramatický význam jednotnosť – niejednosť entity, hromadné substantíva sú zhrnujúce pomenovania osôb, zvierat a vecí chápaných ako jeden celok.

(iii) **Kompozičnosť významu.** Významy gramatických foriem sú kompozičnej povahy, porov. *žen-a* (význam tvarotvornej bázy + femininum, singulár, nominatív) – *ženami* (vý-

nam tvarotvornej bázy + femininum, plurál, inštrumentál), zatiaľ čo slovotvorne motivované jednotky nemusia mať vždy kompozičný význam. V tejto súvislosti možno ako príklad uviesť slovotvorne motivované slovo *mäs-iar* „ten, kto má vzťah k mäsu“, lexikálny význam tejto jednotky však je „ten, kto sa zaoberá spracovaním a predajom mäsa“, a nie „ten, kto je mäso“. Možno konštatovať, že kompozičný charakter významu sa narúša pri tých slovotvorne motivovaných jednotkách, pri ktorých dochádza k narušeniu ekvivalentného vzťahu medzi slovotvorným a lexikálnym významom. Krajným prípadom sú prípady slovotvorne demotivovaných jednotiek, pri ktorých sa lexikálny význam jednotky úplne odkláňa od významu implikovaného slovotvornou štruktúrou slovotvorne motivovanej jednotky, porov. *dobrodruh*, *valibuk* a pod.

(iv) **Obligatórnosť.** Vyjadrovanie gramatických významov prostredníctvom gramatických foriem je pri každej flektívnej jednotke záväzné, zatiaľ čo vyjadrenie slovotvorných významov prostredníctvom slovotvorných foriem nie je záväzné. Napríklad sufik *-tel'* v slovenčine vyjadruje agentivnosť pri činiteľských substantívach, ale nie všetky substantíva musia slovotvorne vyjadriť agentívny význam.

(v) **Transparentnosť.** Ďalším predpokladom je, že tvarotvorba je sémanticky a formálne viac transparentná ako slovotvorba. V slovenčine tento predpoklad neplatí, pretože morfológické formanty sú v slovenčine typicky synkretické, vyjadrujú viacero gramatických významov, ide o tzv. portmanteau morfémy. Naopak, derivačné morfémy sú aglutinačnej povahy, vyjadrujú len jeden významový rys, porov. *žen-ou* (femininum, singulár, inštrumentál) – *učí-tel'-k-in* (*-tel'*: činiteľský význam, *-k*: feminatívum, *-in*: posesívnosť).

(vi) **Produktivnosť.** Ďalším predpokladom je, že morfológické procesy sú veľmi produktívne, zatiaľ čo produktivita slovotvorných procesov môže byť obmedzená. V súvislosti s touto otázkou možno spomenúť štúdiu J. Furdíka *Pojem produktivity v slovotvorbe a morfológii* (2002, 2005), ktorý navrhuje rozlišovať receptivitu flektívnych typov a produktivitu slovotvorných typov. Túto terminologickú dištinkciu opiera autor o rozdiel medzi „extrovertnosťou“ slovotvorného typu a „introvertnosťou“ flektívneho (deklinančného a konjugačného) typu. Podstatou receptivity typov flexie je, že istý typ flexie sa „rozmnoužuje“ tým, že sa doň zaraďujú už existujúce jednotky príslušného jazyka. Preto si podľa J. Furdíka (2005, s. 254) možno typ flexie predstaviť ako „nádrž“ alebo „jazero“, do ktorého lexikálne jednotky „pritekajú“ jedným alebo viacerými „prívodmi“ („kanálmi“) nerovnakého „prierezu“. Nejde tu teda o produktivitu v tom zmysle, ako sa vymedzuje v teórii slovotvorby, teda o schopnosť byť modelom pri tvorení nových slov. Platí pritom, že tvaroslovná receptivita nie je mechanicky závislá od slovotvornej produktivity, ale môže s ňou byť spätá. Ako príklad možno uviesť deklinačný typ *kost'*, ktorý sa systémovo obohacuje o substantíva prináležiace do slovotvorného typu *Zadj + -ost'*. Podľa J. Dolníka (1993, s. 7) možno tieto prípady explikovať ako príklad motivačnej optimalizácie, pri ktorej sa kryštalizuje viazanosť istých flektívnych paradigiem na mimomorfológické vlastnosti.

(vii) **Slovný druh.** Aj v slovenčine platí, že tvarotvorba nemení slovný druh, zatiaľ čo slovotvorba môže a nemusí meniť slovný druh.

(viii) **Vzťah k syntaxi.** Morfológia má veľmi úzky vzťah k syntaxi, slovotvorba podľa autorov je vo vzťahu k syntaxi menej relevantná. Relačný charakter gramatického tvaru sa prejavuje najmä na syntaktickej rovine, keďže isté morfológické charakteristiky si slovo prináša do syntaktickej konštrukcie a tieto charakteristiky sú predpokladom jeho fungovania v istých syntaktických konštrukciách. Platí, že výber morfológických prostriedkov je

určovaný funkciou slova v štruktúre vety. Niektoré morfológické kategórie sa tak podieľajú na organizovaní výrazov v hierarchicky vyšších celkoch. V tomto zmysle sa hovorí o syntaktizácii morfológie, o začlenení morfológických pravidiel do generovania vety.

(ix) **Distribúcia.** V slovenčine majú gramatické morfémy využívané pri slovtvorbe typicky periférne postavenie v slove, najčastejšie ide o finálovú pozíciu, zatiaľ čo derivačné morfémy sa realizujú bližšie pri koreňovej morféme, buď v prefixálnej alebo sufixálnej pozícii. Výnimkou sú len tzv. postfixálne morfémy, ktoré sa realizujú až po gramatických morfémy (porov. *ak-ý-sj*, *ak-ého-sj*, *k-oho-koľvek*, *ktor-ého-koľvek*).

(x) **Základy.** Zatiaľ čo tvarotvorné formanty sa pripájajú k existujúcim tvarotvorným základom, slovtvorné formanty sa môžu pripájať aj k neexistujúcim slovtvorným základom. V slovenčine ide o prípady tzv. viazaných koreňových morfém, ktoré sú v slovenčine pri domáciach jednotkách (*o-but'* – **but'*, *za-čať* – **čať*, *vz-nikať* – **nikať*), ako aj v prevzatých slovách s tzv. adaptačnými a systemizačnými afixmi (*dent-ista* – **dent*, *cykl-ista* – **cykl*).

(xi) **Iteratívnosť.** Gramatické hodnoty nemôžu byť aplikované opakovane, zatiaľ čo derivačné hodnoty možno iterarovať, porov. **ženy*, ale *postpostmodernizmus*.

4 Slovtvorba a syntax

4.1 Funkčné aspekty derivatém a syntaktických konštrukcií

Jedným z východiskových predpokladov pri analýze vzťahu medzi slovtvorbou a syntaxou je deľba funkcií, ktoré v jazykovom systéme plnia slovtvorné jednotky (deriváty a kompozitá) na jednej strane a syntaktické jednotky (syntaktické konštrukcie) na druhej strane. Zatiaľ čo základná jednotka slovtvorného systému, derivatéma (v širokom zmysle slova), má pomenovaciu funkciu, elementárna jednotka syntaxe, syntagma, predstavuje konštrukciu, ktorá vznikla usúvzťažnením jestvujúcich autosémantických lexikálnych jednotiek na základe jedného zo syntaktických vzťahov. Ako príklad možno uviesť rozdiel medzi subordinatívnou syntagmou *rýchly vlak* špecifikujúcou vlastnosť entity, v ktorej adjektívny komponent kvalifikuje platnosť významu substantíva, a kompozitom *rýchlovlak* ako pomenovacou jednotkou s významom „vlak na mimoriadne rýchlu prepravu osôb na väčšiu vzdialenosť“, resp. medzi koordinatívnou syntagmou *hlava a hrud'* špecifikujúcou logický vzťah konjunkcie dvoch entít, ktoré sa stvárajú ako syntakticky rovnocenné jednotky, a pomenovacou jednotkou *hlavohrud'* s významom „predná časť tela niektorých článkonožcov, ktorá vznikla zrastením hlavy a hrude do jedného celku“. Na základe uvedených príkladov možno konštatovať, že zatiaľ čo funkcia slovtvorných jednotiek (kompozít) je onomatologická, ich cieľom je pomenovať špecifické koncepty vzťahujúce sa na objekty mimojazykovej reality, úloha syntagiem je explikačná, ich funkciou je syntagmatické rozčlenenie logicko-sémantického potenciálu jazykovej jednotky (porov. Dolník, 2003, s. 138). V tejto súvislosti J. Kačala (2007, s. 39) konštatuje, že zatiaľ čo pri odvodených slovách spájame slovtvorné prvky ich pevným pripojením tak, že vznikne nové pomenovanie ako stabilný prvok lexikálneho systému jazyka, do syntagiem sa spájajú už hotové pomenovania, čím sa utvárajú aktuálne spojenia ako súčasti syntaktických jednotiek s vyššou celostnosťou a potenciálnou, resp. reálnou komunikačnou funkciou. V tejto súvislosti J. Furdík (1993, s. 167) hovorí o aktuálnej a situačnej zakotvenosti vety a o fixovanosti, relatívnej statickosti a všeobecnosti motivovaného slova.

Na druhej strane spoločnou vlastnosťou derivatém a syntagiem je zasa skutočnosť, že v oboch typoch jednotiek sa aktualizujú aspekty kolokability jazykových jednotiek (porov. Bauer, 2003, s. 124). Spoločným znakom slovotvorného a syntaktického významu je tiež skutočnosť, že rovnaká hĺbková štruktúra sa pri obidvoch typoch jednotiek realizuje raz ako syntaktická, raz ako slovotvorná štruktúra (porov. Furdík, 1993, s. 167).

4.2 Kompozitá a viacсловné pomenovania

Lexikálne jednotky sa v jazyku môžu utvárať nielen prostredníctvom slovotvorných aktov, ale aj lexikalizáciou syntaktických konštrukcií, ktorej výsledkom je vznik syntakticky motivovaných viacсловných pomenovaní. Viacсловné pomenovania možno považovať za lexikálne jednotky, ktoré plnia podobne ako derivatémy pomenovacia funkciu, so slovnými spojeniami ich zasa spája syntaktická štruktúrovanosť. V slovenčine sa odlišovanie slovotvorne utvorených jednotiek, kompozít, od syntakticky štruktúrovaných viacсловných pomenovaní opiera o fonologické kritérium – jednoslovne útvary sa hodnotia ako kompozitá, teda slovotvorne motivované jednotky, zatiaľ čo viacсловné komplexy majú status viacсловných pomenovaní. Ako uvádza J. Furdík (2008, s. 50), v niektorých jazykoch možno pozorovať prevahu jednoslovných jednotiek v podobe zložených slov (nemčina, maďarčina, fínčina, turečtina), zatiaľ čo v slovanských jazykoch lexikálne jednotky nevznikajú kompozíciou v takom veľkom množstve a je pre ne typická skôr nominácia pomocou lexikalizácie najbežnejších typov syntagiem. Z hľadiska pomenúvacích potrieb sú nominačné postupy späté s kompozíciou a lexikalizáciou syntaktických konštrukcií vo väčšine prípadov vo vzťahu komplementarity, každý z týchto nominačných postupov saturuje vybranú komunikačnú oblasť, porov. *malomesto*, *maloobchod*, *malopredajca*, *malovýroba* (analogicky skomponované syntagmy majú iný význam, porov. *malé mesto* „mesto, ktoré je malé“ – *malomesto* „mesto s malým počtom obyvateľov a nevýznamným spoločenským a kultúrnym životom“, *malý obchod* „obchod, ktorý je malý; obchod v malom“ – *maloobchod* „spôsob predaja obyčajne malého množstva tovaru konečnému spotrebiteľovi; podnik vykonávajúci takýto predaj prostredníctvom maloobchodných prevádzok, predajných automatov, internetu a pod.“) – *malý mozog* (**malomozog*), *malá terciá* (**malotercia*), *malý futbal* (**malofutbal*), *malá násobilka* (**malonásobilka*), zriedkavejšie nachádzame v slovenčine analogické pomenovania s identickým významom, napr. *malá buržoázia* – *maloburžoázia*, *malý odberateľ* – *maloodberateľ*.

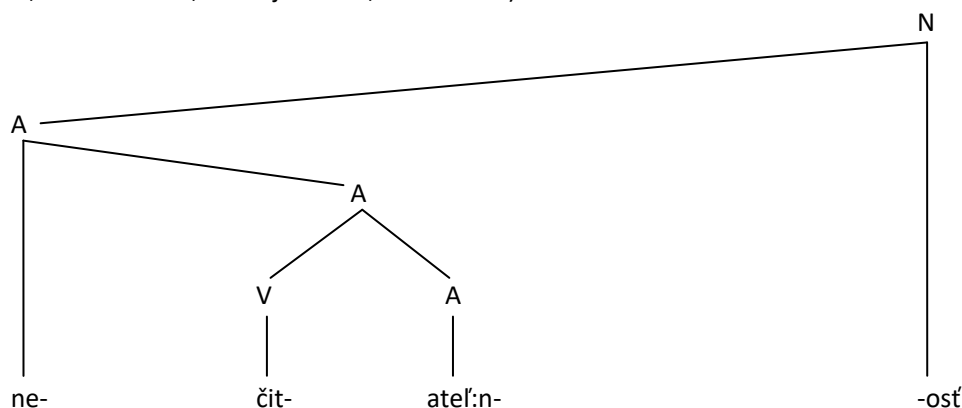
4.3 Juxtapozícia

Špecifický prípad úzkeho prepojenia medzi slovotvorbou a syntaxou predstavuje juxtapozícia, postup, pri ktorom sa zlučujú slovotvorné základy bez zmeny svojej formy, bez spájacej morfémy, resp. na mieste spájacej morfémy stojí gramatická morféma prvého komponentu (Furdík, 2004, s. 71). Ako slovotvorný postup je juxtapozícia často priradovaná ku kompozícii, označuje sa ako nepravá kompozícia. Výsledkom nepravkej kompozície je utvorenie juxtapozít, teda nevlastných zloženín (zložiek, zrastov), porov. Furdík (ibid.). M. Dokulil (1962, s. 130) poukazuje na prechodnosť juxtapozít medzi slovnými spojeniami a vlastnými kompozitami. Podľa tohto autora najbližšie pri slovných spojeniach stoja tzv. citátové juxtapozitá (*dajsamisvete*), adverbálne juxtapozitá, ktoré vznikli z predložkových výrazov (*po pamäti/popamäti*) a adjektívne juxtapozitá s prvou adverbálnou časťou (*plnoautomatizovaný*, *dlhohrajúci*, *dlhotrvajúci*). Bližšie k pravým kompozitám stoja adjektívne a substantívne juxtapozitá s prvou mennou časťou (*chvályhodný*, *obranyschopný*, *vlas-*

tizrada). Podľa nášho názoru oslabovanie vzťahu so slovnými spojeniami a posilňovanie príslušnosti juxtapozít ku kompozitám podporuje viacero faktorov: 1) sémantický faktor: sémantická transpozícia juxtapozita, pri ktorej sa význam nepravej zloženiny nerovná súčtu významov jej komponentov, napr. syntagma *na nič hodný* „taký, ktorý sa nehodí na nič“ → juxtapozitum *naničhodný* „zlý, ničomný“, 2) syntaktický faktor: zmena obligatórneho slovosledu v substantívnych, prípadne adjektívnych juxtapozitách, napr. *zrada vlasti* → *vlastizrada*, *guľa zeme* → *zemeguľa*, *plný ducha* → *duchaplný*, *podobný pravde* → *pravdepodobný*, 3) morfológický faktor: slovnodruhovú transpozíciu juxtapozita vo vzťahu k slovnodruhovej charakteristike jeho východiskových zložiek, porov. *spolu_A bývajúcí_{Vpart}* → *spolubývajúcí_S*, *okolo_A idúci_{Vpart}* → *okoloidúci_S*.

4.4 Syntaktické vzťahy vo vnútri slov

Už v práci M. Dokulila (1966) sa konštatuje úzky vzájomný vzťah medzi štruktúrou motivovaného slova a štruktúrou syntaktickej konštrukcie. Ideu, že slovotvorne motivované slová majú identickú, resp. podobnú štruktúru ako syntaktické konštrukcie, možno nájsť už v prácach v rámci generatívnej gramatiky, porov. napr. di Sciullo – Williams (1987), Lieber (1992). Tento prístup sa niekedy označuje ako slovná syntax (*word syntax*). Základným postulátom slovnej syntaxe je chápanie slovotvorne motivovaných slov ako endocentrických konštrukcií, t. j. jednotiek podobných frázovým štruktúram, v ktorých sa hlava spája s afixom, prostredníctvom ktorého sa realizuje derivačný akt, porov. napr. jednotku *nečitateľnosť* (N – noun, substantívum, A – adjektívum, V – verbum):

Vo vzťahu k teórii slovnej syntaxe bolo vznesených viacero námietok. Hlavným argumentom je, že štruktúra slova je určená inými princípmi než štruktúra syntaktickej konštrukcie. Jedným z týchto princípov je lexikálna integrita, podľa ktorej syntaktické pravidlá nemožno aplikovať na štruktúru odvodených slov. V súvislosti s motivovanými slovami aj syntagmami však možno uvažovať o relačnej štruktúre založenej na vzťahu medzi determinujúcimi a determinovanými komponentmi. Slovotvorne motivované slovo aj syntagma môžu vo svojej sémantickej štruktúre obsahovať identické sémantémy, porov. *veselá hra* – *veselohra*. Z tohto dôvodu možno slovotvorný význam derivátov a kompozít opísať prostredníctvom opísaním syntaktických konštrukcií s identickým významom (tzv. izosémantických konštrukcií), porov. *jazykoveda* – *veda o jazyku*. Špecifické syntaktické aspekty syntaktických konštrukcií nie sú reflektované v štruktúre odvodených slov, porov. *krajinomaľba*, *olejomaľba* – *maľba krajiny*, *maľba olejom* (Štekauer, 1998, s. 38).

Podobný implicitný charakter má však aj štruktúra niektorých syntagiem, porov. *vodná hladina, vodný mlyn – hladina vody, mlyn na vodu*.

V slovenčine je možné narušenie lexikálnej integrity slovotvorne motivovanej jednotky napríklad pri niektorých prefixoch alebo prefixoidoch, porov. *Vychytávanie CA prvého typu prebieha v synaptickej štrbine ich prechodom do pre- alebo postsynaptických štruktúr., Nachádza sa v tom posvätnom pred- alebo postčasovom stave*. Do syntaktického vzťahu koordinácie sa tu nedostávajú lexikálne jednotky, ale morfematické segmenty. Takýto postup však nie je možný pri všetkých prefixálnych segmentoch, porov. **kon- alebo deš-truovať*. Takýto postup tiež nie je uplatniteľný pri sufixálnych morfédoch, napr. **vod- alebo krémový, *vodný či -ový*.

5 Tvorenie pomenovaní v kontexte lexikálnej motivácie

V nasledujúcej časti predstavíme spôsoby tvorenia pomenovaní (tradične sa používa termín spôsoby obohacovania slovnej zásoby) prostredníctvom metodológie a inštrumentária lexikálnej motivácie. Vychádzame z postulátu, že jednou z funkcií, ktorou disponujú niektoré typy LM, je nominačná funkcia. To znamená, že typy LM s nominačnou funkciou majú schopnosť fyzicky utvoriť lexikálnu jednotku.

K spôsobom obohacovania lexiky jednotliví autori pristupujú rozličným spôsobom. Na dokreslenie tohto faktu pridávame len veľmi stručný prehľad názorov na túto problematiku (bez podrobnejšieho komentára). J. Horecký (1959, s. 68) poznamenáva, že nové pomenovania v slovenčine vznikajú tvorením nových slov (odvodzovaním, skladaním), preberaním z cudzích jazykov, prenášaním významu a spájaním slov do združených pomenovaní. M. Dokulil (1962, s. 19 n.) uvažuje o preberaní hotových pomenovaní z cudzích jazykov, sémantickom tvorení, tvorení viacсловných (združených) pomenovaní a tvorení slov (deriváciou, kompozíciou). Osobitne spomína zvláštne spôsoby tvorenia slov (obvykle sa týkajú len formy) – mechanické krátenie a skracovanie. J. Filipec (Filipec – Čermák, 1985, s. 101 a nasl.) klasifikuje spôsoby tvorenia pomenovaní viacstupňovo. Na najvyššej úrovni rozlišuje medzi medzijazykovým (preberanie) a vnútrojazykovým tvorením. Vnútrojazykové tvorenie člení na spájanie slov do viacсловných pomenovaní a slovné tvorenie (t. j. tvorenie jednoslovných pomenovaní). Slovné tvorenie sa člení na semaziologicko-onomaziologickú deriváciu (sémantické tvorenie) a tvorenie slov. Tvorenie slov rozlišuje na tvorenie s využitím rovnakej lexikálnej formy a so zmenou lexikálnej formy. Pri tvorení so zmenou lexikálnej formy sa rozoznáva tvorenie so zmenou významu (odvodeniny a väčšinou aj zloženiny) a tvorenie bez zmeny významu (varianty, skratky, univerbizácia). J. Furdík (2004, s. 64) na začiatku kapitoly o slovotvorných spôsoboch a postupoch ponúka takýto prístup: spôsob obohacovania lexikálnej zásoby (každý proces, ktorého výsledkom je nové pomenovanie – preberanie slov, frazeologizácia, lexikalizácia gramatických tvarov a i.); spôsob tvorenia pomenovaní (každý proces, ktorého výsledkom je slovotvorne alebo syntakticky motivované pomenovanie); slovotvorný spôsob (proces, ktorého výsledkom je slovotvorne motivované slovo – derivát alebo kompozitum); slovotvorný proces (konkrétne utvorenie pomenovania v rámci derivácie alebo kompozície; napr. prefixácia, sufixácia a i. v rámci derivácie, juxtapozícia, vlastná kompozícia v rámci kompozície).

J. Dolník (2003, s. 155 – 168) rozlišuje tieto nominačné procesy: 1) tvorenie (vytvorenie novej lexémy s novým významom): a) tvorenie slov (s bližším vyčlenením derivácie, kompo-

zície a kombinácie derivácie a kompozície); b) tvorenie viacslovných (združených) pomenovaní; 2) pretváranie (vytvorenie novej lexikálnej formy bez vyjadrenia nového významu): a) derivačné pretváranie (*loviť – lov, rýchly – rýchlosť*); b) expanzia a multiverbizácia (*súhlasíť – dať súhlas*); c) redukcia (*hod oštepom – oštep, doktor – dr.*); 3) preberanie z cudzích jazykov.

I. Ripka a M. Imrichová (2004, s. 26 – 27) predstavujú takúto schému: 1) medzijazykové tvorenie – preberanie slov; 2) vnútrojazykové tvorenie: a) fungujúce pri spájaní slov; b) slovné: ba) semaziologicko-onomaziologická derivácia; bb) vlastné tvorenie slov: bba) s využitím tej istej lexikálnej formy; bbb) zmenou, lexikálnej formy, ktorá: bbba) súvisí so zmenou významu (odvodeniny, zloženiny); bbbb) realizuje sa bez zmeny významu (varianty, skratky, univerbizácia). Následne v ďalšej časti tejto kapitoly (Rozširovanie slovnej zásoby, s. 28 – 35) venujú pozornosť týmto procesom: derivácia, kompozícia, tvorenie združených pomenovaní, procesy nepriamej nominácie (metafora, metonymia a i.), preberanie cudzích slov.

O. Martincovej (1983) síce primárne nejde o systemizáciu spôsobov tvorenia pomenovaní, ale keďže v rámci analýzy neologizmov sa tejto otázke de facto nedá vyhnúť, aj triedenie neologizmov je istým odrazom spôsobov tvorenia lexikálnych jednotiek vo všeobecnosti. Autorka neologický materiál podľa utvorenia (z genetického hľadiska) člení takto: preberanie jednotiek z iných jazykov, tvorenie pomocou slovotvornej motivácie, tvorenie viacslovných pomenovaní, tvorenie významov, tvorenie skratiek.

V angličtine sa tradične vymedzujú tieto slovotvorné procesy: skladanie (compounding), odvodzovanie (derivation), konverzia (conversion), spätné tvorenie (back-formation), lexikálne kríženie (blending), skracovanie, príp. umelé tvorenie, reduplikácia (rozliční autori s rozličnými konkretizáciami; napr. Marchand, 1969; Bauer, 1983; Štekauer, 2000; najnovšie 1. zv. viacväzkového kompendia Word-Formation. An International Handbook of the Languages of Europe, 2015).

V nasledujúcej časti sa pokúsime predstaviť tvorenie pomenovaní s využitím teoreticko-metodologického konceptu lexikálnej motivácie so špeciálnym zreteľom na slovotvornú motiváciu. Terminologicky uvažujeme o jednotlivých spôsoboch nominácie. Do popredia sa dostáva nominačná funkcia, ktorú chápeme v dvoch polohách: a) schopnosť fyzicky vytvoriť novú lexému, resp. lexiu; b) schopnosť spolupodieľať sa na utvorení novej lexémy, resp. lexie. Nominačnosť nechápeme ako binárnu opozíciu (v zmysle nominačnosť – nenominačnosť), ale ako entitu, ktorou sa motivačné typy vyznačujú odstupňovane, diferencovane. Vyčleňujeme tieto základné prejavy nominačností:

a) Vlastná nominačná abilita – schopnosť samostatne (t. j. bez pomoci iného motivačného typu) utvoriť lexikálnu jednotku (resp. lexiu) majú tieto typy lexikálnej motivácie: slovotvorná, morfológická, sémantická, syntaktická, interlingválna motivácia; špecifická je fónická motivácia (porov. 5.1).

b) Oslabená nominačná abilita – týka sa abreviačnej motivácie (porov. 5.2.1).

c) Nevlastná nominačná abilita a nominačná disabilita – týka sa ostatných motivačných typov (porov. 5.6).

Tvorenie pomenovaní možno charakterizovať ako akýkoľvek proces, výsledkom ktorého je utvorenie novej lexikálnej jednotky. Utvorenie nového pomenovania môže mať dvojaký fundament podľa charakteru motivujúceho prvku (motivantu). Podľa toho rozlišujeme jazykovoimitačnú nomináciu a jazykovomotivačnú nomináciu.

5.1 Jazykovoimitačná nominácia

Fónická motivácia (FónM)

Podstatou tohto typu tvorenia je slovné napodobňovanie (imitovanie) denotátu (najčastejšie zvuku) pomocou hláskovej konfigurácie. Takto vznikajú onomatopoeje. Pravda, kauzálna spätosť medzi mimojazykovým zvukom a jeho formálnym stvárnením nie je ani pri onomatopojach priama; neartikulované zvuky sa artikulujú na základe fyziologických daností človeka a typologických vlastností jazyka. Preto aj medzi onomatopojami badať v jednotlivých jazykoch isté rozdiely: napr. slovenské *kikirikí*, francúzske *cocorico*, anglické *cock-a-doodle-do* [*kokadúldú*], holandské *kukeleku*, japonské *kokekoko* atď. Z uvedeného príkladu vidieť, že zvuk kohúta sa vo všetkých prípadoch stvárňuje prostredníctvom tzv. imitačnej dominanty, univerzálie (opakovanie hlásky *k*) a imitačnej premennej (použitie rôznych samohláskových timbrov – *i, o, e, u*).

Disproporcia medzi neartikulovaným zvukom mimojazykovej reality a artikulovanosťou jazyka sa prejavuje aj v existencii variantov, ktoré sú dôkazom istej „bezradnosti“ používateľov jazyka jednoznačne (prostredníctvom jednej lexémy) sa s touto disproporciou vyrovnáť, napr. *ha-ha, cha-cha, hi-hi, chi-chi, he-he, che-che, ho-ho, cho-cho* (uvádzame len kvalitatívne varianty založené na varírovaní vokalických segmentov).

Pri deonomatopoickej derivácii (tvorení slov, predovšetkým slovies, z onomatopojí) stoja na nižšom stupni fónickej motivácie než ich motivanty (*bzzz* → *bzučať*, *kvá* → *kvákať*, *kří* → *kříkať*). Dochádza k oslabovaniu fónickej motivácie prostredníctvom pôsobenia slohotvornej motivácie.

5.2 Jazykovomotivačná nominácia

Vo väčšine prípadov motivantom je jazyková jednotka, preto uvažujeme o jazykovomotivačnom tvorení (motivantom môže byť jednoslovná aj viacslovná lexéma, voľná syntagma, význam). Jazykovomotivačné tvorenie sa môže uskutočňovať z domácich zdrojov (intralingválne), ako aj z cudzojazyčných zdrojov (interlingválne), ďalej podľa stupňa komplexnosti možno rozlíšiť tvorenie nových významov a tvorenie nových lexíí.

5.2.1 Intralingválna nominácia

1) Intralexematická nominácia – sémantická motivácia

Podstatou sémantickej motivácie (SémM) je tvorenie nových semém v rámci existujúcich lexikálnych jednotiek, čím vzniká alebo narastá polysémia: *dirigovať* „viesť hud. teleso pri interpretácii“ → „riadiť, viesť“ (*kapitán futbalistov dirigoval hru*), *hit* „populárna pieseň“ → „niečo populárne“ (*módny hit*), *kúrenie* „keď sa kúri“ (pomenovanie deja) → „vykurovacia sústava“ (*kúrenie sa pokazilo*), *kuchynský* „týkajúci sa kuchyne“ (*kuchynský nábytok*) → „jednoduchý, podradný“ (*kuchynská angličtina*).¹⁰

¹⁰ Dokladový materiál, obsahujúci prevažne neologizmy vzniknuté po r. 1989, čerpáme z týchto zdrojov: rubrika *Z nových výrazov* v časopise *Kultúra slova* (Duchková, 1996 – 2004), Slovenský národný korpus, vlastná excerpácia.

2) Interlexematická nominácia

a) Slovo tvorná motivácia

Ide o kvantitatívne a kvalitatívne najdôležitejší typ tvorenia pomenovaní, založený na zmene morfematickej štruktúry existujúcich jednotiek. Motivantom môže byť jednoslovná a viacslovná lexéma, ako aj voľné syntaktické zoskupenie. Pomocou SM vznikajú apelatíva aj propriá: *počítať* → *počítač*, *bezpečnosť* → *bezpečnostný*, *mobil* → *mobilový*, *vyrobiť* → *vyrábať*, *bezpečnostná politika* → *bezpečnostnopolitický*, *stred a ľavý* → *stredolavý*, *Adam* → *Adamec*, *Jana* → *Janka*.

b) Sémantická motivácia

SémM môže fungovať aj interlexematicky v prípadoch, keď sa na základe významovej zmeny utvorí nové pomenovanie sémanticky usúvzťažnené s východiskovým pomenovaním, avšak vzhľadom na príslušnosť do odlišných lexikálnych tried nemôžeme uvažovať o polysémii (existencii v rámci jednej lexémy). V týchto prípadoch sa ako výhodné ukazuje pracovať s termínom **ambisémia** (ktorý v inej súvislosti navrhol J. Dolník, 2007). O interlexematicky realizovanú sémantickú motiváciu (ambisémiu) ide napríklad v týchto javoch:

- jednoduchá proprializácia: *mlynár* „apelatívum“ → *Mlynár* „proprium – priezvisko“;
- apelativizácia: *Judáš* „jeden z učeníkov Ježiša Krista“ → *judáš* „zradca“;
- transonymizácia (prechod propria z jednej triedy do inej triedy): *Kriváň* (toponymum, názov vrchu) → *Kriváň* (chrématonymum, názov vlakového spoja);
- utvorenie frazémy z nefrazeologického viacslovného pomenovania: *ťažný kôň* „druh koňa schopný zvládnuť veľkú záťaž, využívaný na ťahanie nákladu, obrábanie poľa a pod.“ → *ťažný kôň* „kto vykonáva namáhavú (a dôležitú) prácu“.

c) Morfológická motivácia

Ďalej sa lexikálne jednotky tvoria prostredníctvom prostej zmeny slovného druhu, t. j. bez zmeny morfematickej štruktúry (v typológii LM ide o morfológickú motiváciu, MM): napr. *slobodný* (adj.) → *slobodný* (sub.), *účinkujúci* (ver.) → *účinkujúci* (sub.), *druhý* (num.) → *druhý* (pron.), *povedzme* (ver.) → *povedzme* (part.), *ono* (pron.) → *ono* (part.), *bože* (sub.) → *bože* (int.), *hurá* (int.) → *hurá* (systém) (adj.), *veselý* (adj.) → *Veselý* (sub.). V anglistike sa na pomenovanie tohto javu, ktorý je v angličtine veľmi rozšírený, používa termín *conversion* (konverzia); porov. napr. Štekauer (1996). V slavistike sa termínom konverzia v širšom zmysle označuje nielen uvedený proces MM, ale aj transflexia ako derivačný postup. Pod konverziou v užšom zmysle sa myslí tvorenie pomenovania prostým medzislovnodruhovým prechodom, t. j. v našom chápaní morfológickou motiváciou (napr. Filipec, 1972; Mluvnice češtiny 1, s. 487 n.).

d) Syntaktická motivácia

Dôležitým nominačným spôsobom je tvorenie viacslovných pomenovaní s najmenej dvomi autosyntagmatickými komponentmi, čo je podstata syntaktickej motivácie (SyntM). Takto sa tvoria funkčne a štruktúrne (formálne) rôznorodé typy lexikálnych jednotiek.

- Funkčné typy: združené pomenovania (neutrálne viacslovné pomenovania): *prvá + pomoc* → *prvá pomoc*; *sprchovací + kút* → *sprchovací kút*; viacslovné odborné termíny: *krátkometrážny + film* → *krátkometrážny film*, *chlorid + sodný* → *chlorid sodný*; viacslovné vlastné mená: *Sady + nad + Torysou* → *Sady nad Torysou*, *Palárikova + ulica* → *Palárikova ulica*; frazémy: *stará + škola* → *stará škola*; *všade + dobre + doma + najlepšie* → *Všade dobre, doma najlepšie*.

• Štruktúrne typy: syntagmatické: *písací stôl, kamaráti z mokrej štvrte, byť piatym kolesom na voze*; vetné: *Pod lampou býva tma., Bez práce nie sú koláče.*; súvetné: *Stoj, daj prednosť v jazde!; Kde nič nie je, ani smrť neberie.*

e) Abreviačná motivácia

V lexike sa pomerne silno prejavuje tendencia k implicitnosti, ktorá sa realizuje rozličnými spôsobmi. Jedným z nich je aj skracovanie lexikálnych jednotiek (abreviačná motivácia, AM): napr. *akciová spoločnosť* → *a. s.*, *zoologická záhrada* → *zoo*, *Alžbeta* → *Beta*, *Jozef Majsniar* → *JOMA* (názov firmy).

S abreviačnou motiváciou spájame koncept mierne oslabenej nominačnosti, ktorá súvisí jednak s existenciou funkčne redukovaných grafických skratiek, viažucich sa len na opticko-vizuálny typ komunikácie (*Ing.*, *a i.*, *býv.*), jednak s faktom, že časť skratiek je významovo aj denotačne totožná so svojimi abreviačnými motivantmi (*Združenie miest a obcí Slovenska* → *ZMOS*). Abreviačne motivované lexémy pokladáme síce za príznakový, no v konečnom dôsledku plnohodnotný typ lexikálnych jednotiek.

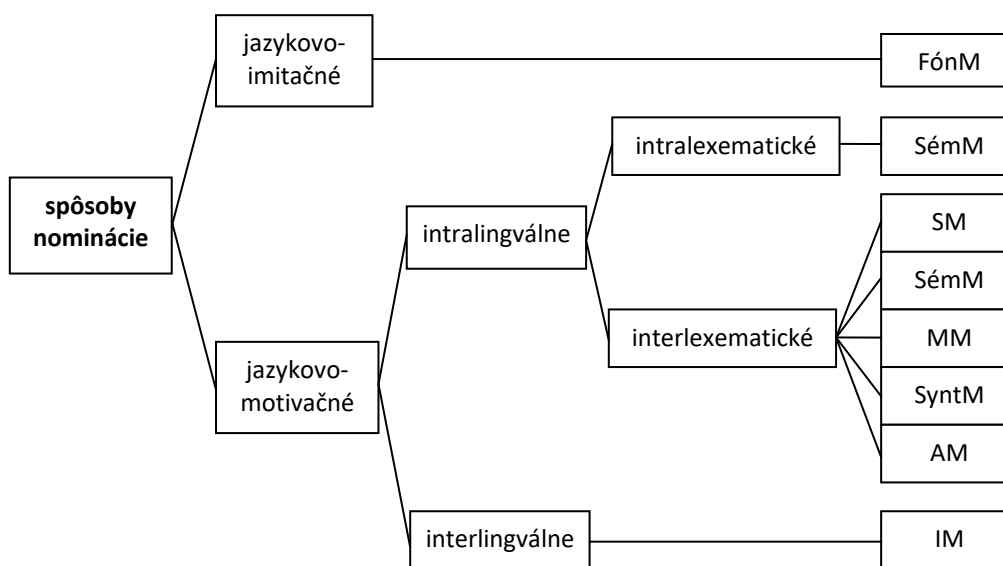
5.2.2 Interlingválna nominácia

a) Interlingválna motivácia (IM)

Lexikálne jednotky sa tvoria aj preberaním z cudzích jazykov, t. j. prostredníctvom interlingválnej motivácie. Do slovenčiny sú inkorporované buď priamo z istého jazyka (napr. nem. *Lager* → slov. *láger*, angl. *juice* → slov. *džús*) alebo sprostredkované cez ďalší jazyk (napr. jap. *jūdō* → angl. *judo* → slov. *džudo*, lat. *celebritas* → angl. *celebrity* → slov. *celebrita*).

Hierarchizáciu nominačných typov lexikálnej motivácie znázorňuje schéma [8].

[8] Typológia spôsobov nominácie

5.3 Nominačná motivačná relačnosť

Motivačná relačnosť zasahuje aj do sféry nominácie, kde sa prejavuje ako motivačná kooperácia alebo motivačná determinácia.

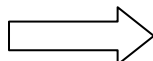
a) Nominačná motivačná kooperácia je spolupráca dvoch alebo viacerých typov pri tvorení lexikálnych jednotiek, napr. *profesor* → *profák* (abreviačná + slovotvorná motivácia), angl. *stub* → slov. *výhonok* „krátky, neúplný článok vo Wikipedii“ (interlingválna + sémantická motivácia) – ide o sémantické kalkovanie, podstatou ktorého je vytvorenie nového významu na základe významovej štruktúry súvzťažného pomenovania v cudzom jazyku (IM); slang. *melón* „milión“ :: *melón* (sémantická motivácia s podporou paradigmatickej motivácie – homonymia).

b) Nominačná motivačná determinácia značí vzájomný vzťah dvoch motivácií, pri ktorom oslabenie až strata jedného typu je sprevádzaná vznikom alebo prehodnotením ďalšieho motivačného typu. Prejavom motivačnej determinácie sú napr. univerbizácia (porov. aj 1.2) a vznik historických homonym.

Pri univerbizácii sa do determinačného vzťahu dostáva syntaktická motivácia, ktorá sa stráca (ide o proces syntaktickej demotivácie), a pomenovanie zároveň nadobúda morfológickú motiváciu (*škodná zver* → *škodná*), slovotvornú motiváciu (*Achillova šľacha* → *achilovka*),¹¹ abreviačnú motiváciu (*poštové smerovacie číslo* → *PSČ*), sémantickú motiváciu (*skok o žrdi* → *žrd*).

Historické homonymá vznikajú tak, že medzi pôvodnými významami jednej lexémy sa stratí významová súvislosť, čím vznikajú dve samostatné homonymné lexikálne jednotky. Ide o stratu sémantickej motivácie a nadobudnutie novej kvality paradigmatickej motivácie. Napríklad:

žeriav 1. veľký vták podobný bocianovi; 2. stroj na dvíhanie a prenášanie ťažkých bremien

¹**žeriav** (veľký vták podobný bocianovi)
²**žeriav** (stroj na dvíhanie a prenášanie ťažkých bremien)

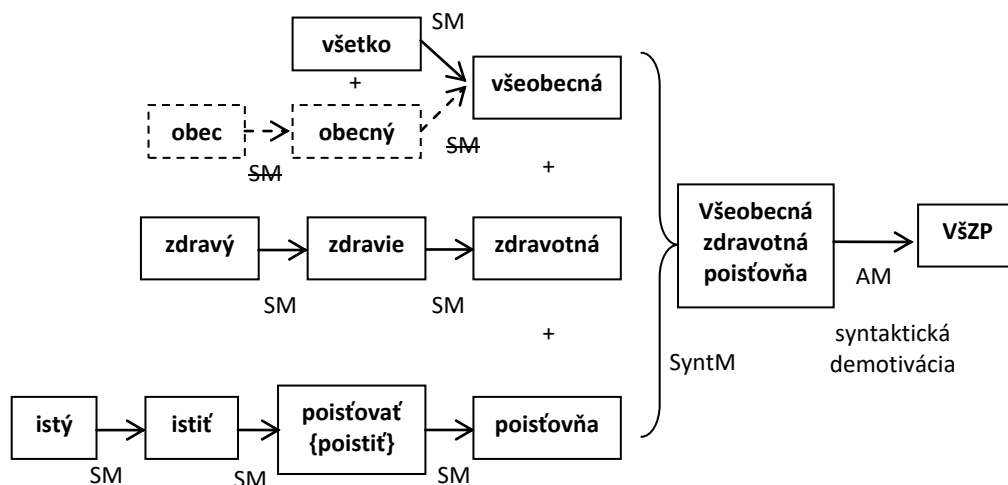
5.4 Nominačný rad

V rámci slovotvornej motivácie sa vyčleňuje slovotvorný rad ako druh rovnakokoreňového slovotvorného útvaru, ktorý je vyjadrením rekurzívnosti: motivát sa stáva motivantom, pričom sa tento vzťah môže viacnásobne opakovať (Furdík, 2004, s. 73 – 74): napr. *vedieť* → *vedomie* ↔ *vedomý* → *uvedomiť si* → *uvedomelý* → *uvedomelosť*. Rekurzívnosť sa netýka len slovotvornej motivácie, ale (diferencovane) všetkých motivačných a nominačných typov, preto možno uvažovať všeobecnejšie o nominačnom rade, nominačnom motivante a nominačnom motiváte. Prostredníctvom analýzy nominačného radu vlastne odhaľujeme nominačnú „históriu“ lexémy v danom jazyku. Nejde teda o čistú etymologickú analýzu, pretože v tomto prístupe sa reflektuje prirodzené jazykové vedomie používateľov jazyka viazané na daný národný jazyk. Na ilustráciu uvedieme lexikálnu jednotku *VŠZP*. Ide o univerbizovanú skratku utvorenú z viacslovného vlastného mena *Všeobecná zdravotná poisťovňa*. Tento proces, ako sme uviedli vyššie, možno charakterizovať ako

¹¹ Tu de facto ide o prehodnotenie, nie nadobudnutie slovotvornej motivácie, keďže motivujúci komponent *Achillova (šľacha)* už je slovotvorne motivovaný.

syntaktickú demotiváciu a nadobudnutie abreviačnej motivácie. Lexéma *Všeobecná zdravotná poisťovňa* vznikla prostredníctvom syntaktickej motivácie lexikalizáciou spojenia *všeobecná + zdravotná + poisťovňa*. Všetky tieto komponenty sú slovotvorne motivované, pravda, diferencovane. Zložené adjektívum *všeobecný* „týkajúci sa všetkého“ je čiastočne demotivované, už sa neuvedomuje sémantický vzťah k motivantu *obecný* (a sprostredkované ani k východiskovému motivantu *obec*). Adjektívum *zdravotný* je derivované od substantíva *zdravie* a to je zasa prvostupňovým motivátom slovotvorne nemotivovaného adjektíva *zdravý*. Substantívum *poisťovňa* je odvodené od slovesa *poisťovať* (s vidovou dvojicou *poistiť*), ktorého motivantom je sloveso *istiť*. To je zasa prvostupňovým motivátom slovotvorne nemotivovaného adjektíva *istý*. Uvedené skutočnosti sú znázornené v schéme [9]. Vidíme, že v nominačnom rade, na konci ktorého sa nachádza lexéma *VšZP*, zohráva dôležitú úlohu slovotvorná motivácia, ktorá sa uplatňuje v siedmich z deviatich nominačných krokov (zvyšné dva kroky sa týkajú syntaktickej a abreviačnej motivácie). Predpokladáme, že pri takto realizovanej analýze nominácie na rozsiahlejšom lexikálnom materiáli by sa dôležitosť slovotvornej motivácie pre fungovanie a dynamiku lexiky opätovne potvrdila.

[9] Nominačný rad lexémy **VšZP**

5.5 Nevlastná nominačná abilita a nominačná disabilita

V stručnosti sa pozrieme aj na motivačné typy,¹² ktoré samy osebe nemajú schopnosť fyzicky utvoriť lexikálnu jednotku, avšak rozličným spôsobom a v rozličnej sile usmerňujú nominačné procesy v tej časti lexiky, ktorej sa týkajú. A keďže ide o celú škálu možností, ktoré sa v tejto súvislosti môžu vyskytnúť, budeme všeobecnejšie uvažovať o škále od nevlastnej nominačnej ability (podpornej, usmerňujúcej nominačnej funkcie) až po nominačnú disabilitu (nominačnú irelevantnosť). V tomto kontexte sa zmienime o paradigmatickej a temporálnej motivácii.

¹² Sú to paradigmatická, frazeologická, onymická, expresívna, registrová, terminologická, socio-ektická, teritoriálna, temporálna, individualizačná motivácia.

Pomerne zreteľnú podpornú nominačnú funkciu možno v niektorých prípadoch pozorovať pri paradigmatickej motivácii. Napríklad pri tvorení okazionalizmov *sadista* (vo význame „pracovník sadu“), *barbar* (vo význame „kto chodí z baru do baru“), ktoré sú založené na slovotvornej remotivácii uzuálnych pomenovaní (*sadista* „sadistický človek“, *barbar* „nekultúrny človek“, pôvodne slovotvorne nemotivované), zohral dôležitú úlohu paradigmatický vzťah homonymie; pri aktualizácii frazémy *googlovať ihlu v kope sena* je dôležitý paradigmatický vzťah synonymie (*hľadať* – *googlovať*). Podobne pri prezývkach železničných rušňov *Bobina* (rady 140, 141), *Cecilka*, *Coca-Cola* (rady 181, 182, 183) zohrala úlohu formálna podobnosť (paronymický paradigmatický vzťah) medzi technickými označeniami usporiadania podvozku (Bo'Bo', resp. Co'Co'¹³) a existujúcimi proprietami *Bobina*, *Cecilka*, *Coca-Cola*.

K nominačnej disabilite (nenominačnosti, irelevantnosti) smeruje temporálna motivácia. Platí konštatovanie, že funkčnou určenosťou neologizmov je pomenúvať nové alebo novo chápané denotáty – pomenúvacia funkcia sa však nevzťahuje priamo na temporálnu motiváciu, ale na všeobecnú nominatívnu funkciu lexikálnych jednotiek, ako sme na to poukázali vyššie. Temporálna motivovanosť je sprievodným príznakom, ktorý má mimojazykový charakter a v zásade nemá vplyv na realizáciu nominačného vzťahu.

6 Slovotvorná a lexikálna motivovanosť lexiky v slovenčine

V tejto kapitole stručne priblížime základné štatistické údaje týkajúce sa motivovanosti celého súboru aj jednotlivých slovných druhov. Nemotivovanosť a motivovanosť posudzujeme z hľadiska intralingválnych motivačných typov s nominačnou funkciou. Do úvahy berieme slovotvornú, morfológickú, abreviačnú, syntaktickú a sémantickú motiváciu, resp. ich kombinácie; porov. predchádzajúcu kapitolu (k zastúpeniu týchto motivačných typov porov. tab. [12]). Nevšímame si teda interlingválne motivované jednotky. Lexikálna databáza SKMS-4 obsahuje 69 199 jednotiek (autosémantik aj synsémantik), z toho nemotivovaných je 9 592 (13,9 %) a motivovaných je 59 607 (86,1 %); porov. tab. [10], v ktorej sú zachytené zvlášť údaje pre autosémantiká, synsémantiká a celkové údaje. To znamená, že oproti tradičnému poznatku o dvojtretinovom zastúpení slovotvorne motivovanej lexiky (Furdík, 1993, 2004) sa ukazuje, že motivované lexémy majú v slovenskej slovnej zásobe ešte väčšiu prevahu, než sa doteraz proklamovalo. Disproporciu len sčasti spôsobuje fakt, že počítame nielen so slovotvorne motivovanými jednotkami. Z tohto dôvodu sme vypočítali aj samostatné zastúpenie slovotvorne motivovaných slov, ktoré zachytáva tab. [11]. Z nej vyplýva, že slovotvorne motivované slová (SMS) tvoria 83,6 % zo všetkých lexém, čo v porovnaní s doterajšími údajmi predstavuje takmer 20-percentný nárast. Pri autosémantikách dosahujú SMS 84,3 %, zatiaľ čo pri synsémantikách je to len 3,8 %. Synsémantiká v skúmanom súbore sú buď nominačne nemotivované (*žmurk*, *ah*, *baf*) alebo motivované morfológicky (*akurát*, *myslím*, *namiesto*) či kvázisyntakticky (*a jednako*, *a predsa*, *a to*). Tieto čísla možno pokladať za reliabilné vzhľadom na reprezentatívnosť lexikálnej vzorky, ktorá vychádza predovšetkým z KSSJ (podrobnejšie porov. v Úvode tejto monografie).

¹³ Vysvetlenie technických značiek: **B** = dvojnápravový, **C** = trojnápravový, **o** = s individuálnym pohonom dvojkoľia, ' = v osobitnom podvozku.

[10] Celková miera motivovanosti

typ lexémy	autosémantiká		synsémantiká		spolu	%
	počet	% z podsúboru	počet	% z podsúboru		
nemotivované	9 464	13,8	128	21,9	9 592	13,9
motivované	59 150	86,2	457	78,1	59 607	86,1
spolu	68 614		585		69 199	

[11] Celková miera slovotvornej motivovanosti

typ lexémy	autosémantiká		synsémantiká		spolu	%
	počet	% z podsúboru	počet	% z podsúboru		
slovotvorne nemotivované	10 777	15,7	563	96,2	11 340	16,4
slovotvorne motivované	57 837	84,3	22	3,8	57 859	83,6
spolu	68 614		585		69 199	

Na zastúpenie jednotlivých typov nominačnej motivácie, prirodzene, vplýva charakter súboru, ako aj zvolená metodológia. Spomínali sme, že súbor SKMS pozostáva najmä z heslára KSSJ, v menšej miere z PSP (2. vyd., 1998). Z toho vyplýva napr. minimálne zastúpenie syntakticky motivovaných (viacslovných) pomenovaní, ktoré sa v KSSJ ako heslové nachádzajú v minimálnej miere. Za nominačne motivované považujeme lexikálne jednotky, ktoré v SKMS majú znak >,¹⁴ t. j. znak fundovanosti inou lexémou. To značí, že si nevšímame polysémiu ako intralexematický prejav sémantickej motivácie. Z uvedených dôvodov nasledujúci prehľad pokladáme len za ilustratívny. Aj z neho však možno vyvodíť niektoré poznatky o fungovaní a parametroch lexikálnej zásoby, a to predovšetkým dominantné postavenie slovotvornej motivácie v prípade, keď berieme do úvahy interlexematické vzťahy, t. j. vzťahy na úrovni lexéma – lexéma.

V skúmanom súbore sa nachádza 69 199 lexém (porov. tab. [10] a [11]), z ktorých z hľadiska zvolenej metodológie možno považovať za motivovaných 59 607 jednotiek, čo je 86,1 %. Tieto pomenovania sú motivované slovotvorne, morfológicky, abreviačne, syntakticky, sémanticky, resp. vyskytujú sa aj kombinácie týchto motivačných typov;¹⁵ porov. tab. [12] a [13]. Absolútne dominuje slovotvorná motivácia so zastúpením 97,1 % v skupine motivovaných lexém, čo predstavuje 83,6 % zo všetkých (motivovaných aj nemotivovaných) jednotiek a 97,8 % v skupine nominačne motivovaných autosémantik.

Morfológicky motivovaných je 1 803 lexém (z toho 1 395 autosémantik; percentuálne zastúpenie kolíše podľa typu súboru od 2 do 3 %). Patria sem prípady slovnodruhových prechodov na osi autosémantikum → autosémantikum (ver. *cvičený* → adj. *cvičený*, sub. *cvalom* → adv. *cvalom*), autosémantikum → synsémantikum (sub. *čerta* → int. *čerta*, adv. *čisto* → part. *čisto*), zriedkavo synsémantikum → autosémantikum (part. *hej* → adv. *hej*, int. *hurá* → adj. *hurá*).

¹⁴ Výnimkou sú reflexívne verbá odvodené z nemotivovaných verb. Takéto typy verb sa uvádzajú kondenzovane v jednom riadku s reflexívnymi forantami v okrúhlych zátvorkách, napr. ab-**sorb**-ov-a:ť (sa), **drc**-n-ú:ť (si).

¹⁵ Z tohto dôvodu v tabuľkách [12] a [13] uvádzame jednak sumárny počet motivovaných lexém, jednak sumárny počet motivačných vzťahov; percentuálne zastúpenie sme vypočítali z počtu lexém.

Ostatné motivačné typy sú raritné, dosahujú stotiny percenta. Syntaktická motivácia autosémantik je zastúpená šiestimi lexémami (*Veľký piatok, Veľká noc, Veľká Morava, Pán Boh, ten istý, taký istý*). Prototypovo syntakticky motivované sú viacslovné pomenovania s najmenej dvomi autosyntagmatickými komponentmi (II., kap. 1.1; Furdík, 2008; Ološtiak, s. 50 – 53, 2011, s. 96 – 140), napr. *lety na lyžiach, mať radosť, gordický uzol*. Viacslovné synsémantika túto požiadavku nespĺňajú, preto pri nich uvažujeme o kvázisyntaktickej motivácii, založenej na analógii viacslovné pomenovanie (dve a viac autosyntagmatík) – viacslovné pomenovanie (dve a viac synsyntagmatík); porov. aj oddiel VII. kap. 4. Sú to najmä konjunkcie (napr. *a čo, a jednako, a predsa, a preto, a tak*), prepozície (napr. *až na*), partikuly (napr. *koniec koncov, ale kdeže, alebo dokonca*), interjekcie (*ah jaj*, viacslovné pozdravy typu *dobré ráno, dobrú noc*).

Postupy abreviačnej motivácie sa vyskytujú v 25 lexémach, a to buď samostatne (*nealkoholický* → *nealko*, *kombinovaný* → *kombi*, *zoologická záhrada* → *zoo*), alebo v spolupráci so slovotvornou motiváciou (*alumíniový obal* → *alobal*, *elektronický mail* → *e-mail*).

Sémantickú motiváciu sme identifikovali len pri propriálizácii, resp. apelativizácii bez zmeny morfematickej štruktúry a bez zmeny slovného druhu. Lexémy typu *Dušíčky, Lúčniča, Madona, Orient, Poľana, Spasiteľ, Vykupiteľ, Západ; kocúrkovo, popoluška* a pod. pokladáme za prejav ambisémie ako špecifického interlexematického podtypu sémantickej motivácie (porov. Ološtiak, 2010b).

Nesúlads medzi súčtami počtu lexém a zastúpenia typov motivácií (vrátane absencie motivácie) vyplýva z možnosti polyinterpretácie (napr. pomenovania poplatkov typu *vernostné, poisťné, vodné, vreckové* možno hodnotiť ako motivované slovotvorne aj morfológicky), resp. z nominačnej kooperácie (na utvorení pomenovania sa súčasne podieľa viaceré motivačných typov, napr. *fotografovať* → *fotiť*: slovotvorná a abreviačná motivácia).

[12] Zastúpenie typov lexikálnej motivácie – autosémantika aj synsémantika

typ motivácie	počet	% z celk. počtu	% z motivovaných
nominačne nemotivované	9 592	13,9	-----
slovotvorná motivácia	57 859	83,6	97,1
morfologická motivácia	1 803	2,6	3,0
abreviačná motivácia	25	0,036	0,042
syntaktická motivácia	34	0,049	0,057
sémantická motivácia	13	0,019	0,022
spolu – všetky lexémy	69 199	100,0	-----
spolu – motivované lexémy	59 607	86,1	100,0
spolu – motivačné vzťahy	59 734	-----	-----

[13] Zastúpenie typov lexikálnej motivácie – autosémantiká

typ motivácie	počet	% z celk. počtu	% z motivovaných
nominačne nemotivované	9 464	13,8	-----
slootovorná motivácia	57 837	84,3	97,8
morfologická motivácia	1 395	2,0	2,4
abreviačná motivácia	25	0,036	0,042
syntaktická motivácia	6	0,009	0,01
sémantická motivácia	13	0,019	0,022
spolu – všetky autosémantiká	68 614	100,0	-----
spolu – motivované lexémy	59 150	86,2	100,0
spolu – motivačné vzťahy	59 276	-----	-----

V súbore sa nachádza 68 614 autosémantických lexém, čo predstavuje 99,2 % všetkých jednotiek, porov. [14]. V ďalšom štatistickom prehľade sa preto zameriavame na autosémantiká.

[14] Zastúpenie autosémantik a synsémantik

typ slovného druhu	počet	%
autosémantiká	68 614	99,2
synsémantiká	585	0,8
spolu	69 199	

Z tabuľky [15] vyplýva, že z autosémantik je najviac substantív (39,9 %), potom nasledujú adjektíva (32,9 %), verbá (17,6 %) a adverbá (8,3 %). Numeráliá a pronomína dosahujú pol percenta (v absolútnych číslach je to 333 numerálií a 324 pronomín) a vyznačujú sa viacerými slootovornými špecifikami (porov. oddiel VII. kap. 3). Medzi SMS je však najviac adjektív (36,4 %) a až potom nasledujú substantíva (35,7 %). V skupine SNS dominujú substantíva s takmer dvojtretinovým zastúpením (62,6 %). Z toho vyplýva, že celkové zastúpenie daného slovného druhu nie vždy koreluje so zastúpením lexém tohto slovného druhu v skupinách SMS a SNS. Konštantné je zastúpenie v týchto troch skupinách (celkovo, SMS, SNS) pri verbách, numeráliách a pronomínach, zatiaľ čo pri substantívach, adjektívach a adverbiách sú hodnoty nevyrovnané. To súvisí s diferencovanosťou v pomere SMS : SNS s ohľadom na slovnodruhovú príslušnosť lexikálnych jednotiek, ktorú zachytáva tab. [16]. Slootovorne „najmotivovanejšie“ sú adverbá (94,1 %) a adjektíva (93,1 %), najmenej SMS sa nachádza v skupine substantív (75,4 %). Medzi týmito hodnotami sa nachádzajú slootovorne motivované numeráliá, pronomína a verbá. Hodnoty pri týchto slovných druhoch sa najviac približujú celkovému pomeru SMS : SNS.

[15] Slootovorná motivovanosť autosémantických slovných druhov

slovný druh	celkový počet	%	SMS		SNS	
			počet	% z SMS	počet	% z SNS
substantíva	27 395	39,9	20 646	35,7	6 749	62,6
adjektíva	22 595	32,9	21 027	36,4	1 568	14,5
verbá	12 104	17,6	10 082	17,4	2 022	18,8
adverbá	5 863	8,5	5 519	9,5	344	3,2
numeráliá	333	0,5	289	0,5	35	0,3
pronomína	324	0,5	274	0,5	59	0,5
spolu	68 614		57 837		10 777	

[16] Pomer SMS a SNS autosémantik

slovný druh	celkový počet	SMS		SNS	
		počet	%	počet	%
substantíva	27 395	20 646	75,4	6 749	24,6
adjektíva	22 595	21 027	93,1	1 568	6,9
verbá	12 104	10 082	83,3	2 022	16,7
adverbiá	5 863	5 519	94,1	344	5,9
numeráliá	333	289	86,8	35	10,5
pronominá	324	274	84,6	59	18,2
spolu	68 614	57 837	84,3	10 777	15,7

Pokiaľ ide o slovotvorné motiváty, najväčšiu skupinu predstavujú desubstantíva, ktoré tvoria takmer polovicu (49,4 %) všetkých motivovaných lexém, nasledujú deverbatíva (24,5 %) a deadjektíva (22,2 %). Tieto tri nominačne najaktívnejšie slovné druhy sú zainteresované v 96,2 % všetkých motivačných vzťahov autosémantik. Súčet motivačných vzťahov (63 641) v tab. [17] je vyšší než počet lexém uvedených v tab. [15] a [16] (57 837). Možno to vysvetliť dvomi faktormi: 1) existencia polymotivácie, napr. lexéma *kukuričnisko* je zároveň deadjektívum „niečo kukuričné“, aj desubstantívum „to, čo má vzťah ku kukurici“ (preto v tomto kontexte uvažujeme o motivačných vzťahoch, nie o motivovaných lexémach); 2) existencia kompozície (jedna lexéma sa vyznačuje viacerými motivačnými vzťahmi prostredníctvom viacerých svojich základov; napr. lexéma *d'alekohľad* je zároveň deadverbiálna aj deverbatívna).

[17] Autosémantiká ako slovotvorné motivanty

motivačné vzťahy	počet	%
desubstantívne	31 466	49,4
deverbatívne	15 610	24,5
deadjektívne	14 154	22,2
denumerálne	1 145	1,8
deadverbiálne	770	1,2
depronominálne	496	0,8
spolu – motivačné vzťahy	63 641	

Okrem uvedenia absolútnych čísel a ich percentuálnych korelátov motivačný potenciál možno vypočítať aj relatívne, t. j. v podobe podielu medzi počtom lexém daného slovného druhu a počtom lexém (resp. presnejšie motivačných vzťahov), ktoré sú utvorené od daného slovného druhu. V tab. [18] je uvedený celkový počet lexém daného slovného druhu a celkový počet motivačných vzťahov, do ktorých sa lexémy daného slovného druhu zapájajú vo funkcii slovotvorného motivantu (t. j. počet motivátov utvorených od daného slovného druhu). Podielom týchto dvoch hodnôt je priemerný počet bezprostredných motivátov, ktoré má jedna lexéma patriaca do daného slovného druhu. Najvyšší priemerný počet motivátov majú numeráliá (3,4 lexémy na jedno numerále), najnižší počet motivátov majú adverbiá (0,1 lexémy na jedno adverbium). Zo slovotvorne najaktívnejších slovných druhov (substantíva, verbá, adjektíva) najvyšším motivačným potenciálom sa vyznačujú verbá

(1,3 motivátu na jeden verbálny motivant) a najnižší potenciál majú adjektíva (0,6 lexémy na jeden adjektívny motivant).

[18] Autosémantiká ako motivanty

slovný druh	počet lexém SNS + SMS	počet motivačných vzťahov	priemerný počet motivátov
substantíva	27 395	31 466	1,1
adjektíva	22 595	14 154	0,6
verbá	12 104	15 610	1,3
adverbiá	5 714	770	0,1
numeráliá	333	1 145	3,4
pronominá	324	496	1,5
spolu	68 614	63 641	0,9

Ďalším parametrom je autoderivabilita, ktorú môžeme vyjadriť prostredníctvom indexu autoderivability. Index autoderivability je veličina, ktorá indikuje, koľko lexém rovnakého slovného druhu je utvorených od lexém daného slovného druhu. Autoderivabilita možno vyjadriť pomerným číslom alebo presnejšie v percentách. Je vypočítaný z podielu autoderivabilných motivačných vzťahov z celkového počtu motivačných vzťahov, do ktorých sa lexémy daného slovného druhu zapájajú vo funkcii motivantu. Vyjadruje teda napríklad, aké je zastúpenie substantívnych motivátov pri 32antívach (*okuliare* → *okuliarnik*). Najvyšší index autoderivability majú verbá, pri ktorých na jeden verbálny motivant pripadá 0,46 verbálneho motivátu (46,3 %; *vychovať* → *prevychovať*). To znamená, že takmer každá druhá deverbatívna lexéma je verbum. Nasledujú pronominá (0,46; t. j. 46,3 %; *ten* → *tento*), substantíva (29,2 %; *mäso* → *mäsiar*), numeráliá (27,6 %; *deväť* → *deväťsto*), adverbiá (23,8 %; *dnes* → *dodnes*). Najnižším stupňom autoderivability sa vyznačujú adjektíva (7 %; *vysoký* → *nevysoký*). Sumár týchto hodnôt sa nachádza v tab. [19].

[19] Autoderivabilná motivovanosť autosémantik

slovný druh	počet	motivačné vzťahy	autoderivabilné motivačné vzťahy	index autoderivability	
				pomer	%
substantíva	27 395	36 495	10 652	0,29	29,2
adjektíva	22 595	16 760	1 170	0,07	7,0
verbá	12 104	15 636	7 240	0,46	46,3
adverbiá	5 714	1 310	312	0,24	23,8
numeráliá	333	994	274	0,28	27,6
pronominá	324	595	267	0,45	44,9

Zhrnutie

Hlavným metodologickým pilierom pri analýze tvorenia slov v slovenčine v našom prístupe je teória lexikálnej motivácie, ktorej autorom je J. Furdík. Ten považuje koncept lexikálnej motivácie za zdôvodnenie existencie každej lexikálnej jednotky v langue aj v parole, pričom viacaspektovosť sa uchopuje prostredníctvom motivačnej typológie. Rozlišuje sa 17 typov lexikálnej motivácie, ktoré sú hierarchicky usporiadané, pričom každý typ lexikálnej motivácie je typom sui generis. V kontexte nadväzovania na furdíkovské tézy sa ako dôležité ukazuje skúmať vzťahy medzi motivačnými typmi (motivačná relačnosť v podobe kooperácie, determinácie a inkompatibility), ako aj precizovať motivačnú typológiu a prejavy motivačnej dynamiky. V centre nášho záujmu pritom stojí slovotvorná motivácia, na pozadí ktorej možno charakterizovať ostatné motivačné typy, ako aj podstatu lexikálnej motivácie ako takej.

Ako dôležité sa pri charakteristike slovotvornej motivácie ukazuje skúmať jej vzťahy k morfematike a morfonológii, keďže morfémy sú stavebnými prvkami slovotvorby a morfémy v slovenčine ako flektívnom type jazyka podliehajú rozličným morfonologickým obmenám. Morfematika sa vymedzuje ako lingvistická transdisciplína skúmajúca morfémy, najmenšie vydeliteľné bilaterálne jazykové jednotky. Transdisciplinarita morfematiky spočíva v jej vzťahu k lexikológii (v jej rámci najmä k derivatológii), morfológii a morfonológii. Analyzuje sa morfematická štruktúra derivatémy (motivantu aj motivátu) a súčastí slovotvorne motivovaného slova (základu a formantu). Taktiež sa vymedzujú slovotvorné funkcie jednotlivých typov morfém a vzťah slovotvorby, morfonológie a morfoaktivity (fonematické zloženie morfém, kombinatorika morfém a alomorfia v slovenčine).

Ďalej sa analyzuje vzťah slovotvorby k morfológii (a to prostredníctvom týchto kategórií: rozsah kategórie, abstraktnosť, kompozičnosť významu, obligatornosť, transparentnosť, produktivnosť, slovný druh, vzťah k syntaxi, distribúcia, základy, iteratívnosť) a vzťah slovotvorby k syntaxi (funkčné aspekty derivatém a syntaktických konštrukcií, vzťah kompozít a viacslovných pomenovaní, status juxtapozície, syntaktické vzťahy vnútri slov).

V kontexte slovotvorby sa ako významný javí výskum spôsobov nominácie. Prostredníctvom lexikálnomotivačnej metodológie možno efektívne uchopiť aj problematiku spôsobov obohacovania lexiky. Prostredníctvom funkcie nominačnej ability (schopnosti fyzicky tvoriť nové pomenovania) sa jednotlivé typy lexikálnej motivácie rozdeľujú do troch kategórií: a) typy s vlastnou nominačnou abilitou (slovotvorná, morfológická, sémantická, syntaktická, interlingválna motivácia; špecifická je fónická motivácia); b) typy s oslabenou nominačnou abilitou (abreviačná motivácia); c) typy s nevlastnou nominačnou abilitou a nominačnou disabilitou (ostatné). V rámci kategórie a) sa definuje jazykovomitické tvorenie a jazykovonominačné tvorenie, v rámci ktorého centrálnu úlohu (z kvalitatívneho aj kvantitatívneho hľadiska) zohráva práve slovotvorná motivácia. Inovatívne sa tu vymedzuje pojem/termín nominačný rad, prostredníctvom ktorého možno analyzovať nominačnú „históriu“ lexémy v danom jazyku, t. j. sled nominačných krokov.

V poslednej časti oddielu sa prezentujú základné štatistické údaje týkajúce sa motivovanosti celého súboru aj jednotlivých slovných druhov. Nemotivovanosť a motivovanosť sa posudzuje z hľadiska intralingválnych motivačných typov s nominačnou funkciou – do úvahy sa berie slovotvorná, morfológická, abreviačná, syntaktická a sémantická motivácia, resp. ich kombinácie. Z údajov vyplýva, že celová miera motivovanosti súboru Slovníka

koreňových morféme slovenčiny (4., nepublikované vyd.) dosahuje 86 % a celková miera slovotvornej motivovanosti dosahuje takmer 84 %. V rámci skupiny nominačne motivovaných pomenovaní slovotvorne motivované pomenovania tvoria 97 %.

Literatúra

- BAUER, Laurie: English Word-Formation. Cambridge: Cambridge University Press 1983. 311 s.
- BAUER, Laurie: Introducing Linguistic Morphology. Edinburgh: Edinburgh University Press 2003. 376 s.
- BOSÁK, Ján: Asémantické prvky v štruktúre slova. In: Jazykovedné štúdie. 16. Materiály z vedeckej konferencie o sémantike (Smolenice, 14. – 17. januára 1980). Red. J. Ružička. Bratislava: Veda 1981, s. 193 – 196.
- BOSÁK, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára: Východiská morfémovej analýzy. (Morfematika. Slovo-tvorba.) Bratislava: Veda 1985. 136 s.
- ČERMÁK, František: Jazyk a jazykoveda. Přehled a slovníky. 2 vyd. Praha: Pražská imaginace 1997. 460 s.
- ČERMÁK, František: Morfématika a slovotvorba češtiny. Praha: NLN 2012. 287 s.
- DI SCIULLO, Anna-Maria – WILLIAMS, Edwin: On the Definition of Word. Cambridge, MA: MIT Press 1987.
- DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 263 s.
- DOKULIL, Miloš: Zum wechselseitigen Verhältniss zwischen Wortbildung und Syntax. In: Travaux Linguistiques de Prague, 1966, č. 1, s. 215 – 224.
- DOLNÍK, Juraj: Otázka motivovanosti a systémovosti slova. In: Jazykovedný časopis, 1985, roč. 36, č. 1, s. 13 – 22.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikálna sémantika. Bratislava: Univerzita Komenského 1990. 304 s.
- DOLNÍK, Juraj: Motivácia ako princíp prirodzenosti v morfológii (na príklade substantívnej deklinácie v slovenčine). In: Jazykovedný časopis, 1993, roč. 44, č. 1, s. 3 – 13.
- DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.
- DOLNÍK, Juraj: Princíp iracionality vo frazeóme. In: Frazeologické štúdie. V. Princípy lingvistickej analýzy vo frazeológii. Eds. D. Baláková – P. Ďurčo. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku, Filozofická fakulta 2007, s. 58 – 69.
- FILÍPEC, Josef: K otázce konverze a přechodu slovních druhů v dnešní češtině. In: Slovo a slovesnost, 1972, roč. 33, č. 2, s. 122 – 129.
- FILÍPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985. 284 s.
- FURDÍK, Juraj: Zo slovotvorného vývoja slovenčiny. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 81 s.
- FURDÍK, Juraj: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 200 s.
- FURDÍK, Juraj: Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii. In: Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej. VI. Red. M. Basaj – D. Rytel. Warszawa: Slawistyczny ośrodek Wydawniczy 1994, s. 7 – 14.
- FURDÍK, Juraj: Pojem produktivity v slovotvorbe a morfológii. In: Jazykoveda v bibliografii. Bibliografia v jazykovede. Na počesť Ladislava Dvonča. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda 2002, s. 22 – 29.
- FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.
- FURDÍK, Juraj: Pojem produktivity v slovotvorbe a morfológii. In: Život so slovotvorbou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedežitych sedemdesiatin. Ed. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG 2005, s. 253 – 260.
- FURDÍK, Juraj: Život so slovotvorbou a lexikológiou. Výber štúdií pri príležitosti nedežitych sedemdesiatin. Eds. M. Ološtiak – L. Gianitsová-Ološtiaková. Košice: Vydavateľstvo LG 2005. 472 s.

- FURDÍK, Juraj: Teória motivácie v lexikálnej zásobe. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2008. 95 s.
- HORECKÝ, Ján: Základy slovenskej terminológie. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1956. 148 s.
- HORECKÝ, Ján: Slovo tvorná sústava slovenčiny. Podstatné meno. Prídavné meno. Sloveso. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959. 217 s.
- HORECKÝ, Ján: Morfematická štruktúra slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964. 196 s.
- HORECKÝ, Ján: Náčrt fonematickej štruktúry morfému. In: Slovenská reč, 1969, roč. 34, č. 3, s. 137 – 146.
- HRBÁČEK, Josef: Jazykové zkratky v češtině. Praha: Univerzita Karlova 1979. 128 s.
- IVANOVÁ, Martina: Niekoľko poznámok o trunkácii v slovenčine. In: Slovenčina na začiatku 21. storočia. Na počesť profesora Ivora Ripku. Ed. M. Imrichová. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied 2003, s. 102 – 111.
- IVANOVÁ, Martina: Afixy – frekvenčná, obsahovo-formálna a funkčná charakteristika. In: Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania). Venované pamiatke Jána Horeckého. Ed. M. Sokolová – M. Ivanová – M. Ološtiak. 1. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2006, s. 111 – 144.
- JAROŠOVÁ, Alexandra (2000a): Lexikalizované spojenie v kontexte ustálených spojení. In: Princípy jazyka a textu. Materiály z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej 9. – 10. 3. 2000 na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Ed. J. Dolník. Bratislava: Univerzita Komenského 2000, s. 138 – 153.
- JAROŠOVÁ, Alexandra (2000b): Viacslovný termín a lexikalizované spojenie. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť profesora Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 481 – 493.
- KAČALA, Ján: K statusu lexikalizovaných spojení. In: Slovenská reč, 1997, roč. 62, č. 4, s. 193 – 202.
- KUCHAŘ, Jaroslav: Základní rysy struktur pojmenování. In: Slovo a slovesnost, 1963, roč. 24, č. 2, s. 105 – 114.
- LIEBER, Rochelle: Deconstructing Morphology: Word Formation in Syntactic Theory. Chicago: University Press of Chicago 1992. 238 s.
- MARCHAND, Hans: Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. 2. vyd. Wiesbaden: O. Harrassowitz 1969. 379 s.
- MARTINCOVÁ, Olga: Problematika neologismů v současné spisovné češtině. Praha: Univerzita Karlova 1983. 161 s.
- MARVAN, Jiří: České stupňování. München: Verlag Otto Sagner 1986. 240 s.
- MASÁR, Ivan: Príručka slovenskej terminológie. Bratislava: Veda 1991. 192 s.
- MLUVNICE ČEŠTINY 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Praha: Academia 1986. 570 s.
- MLUVNICE ČEŠTINY 2. Tvarosloví. Praha: Academia 1986. 535 s.
- NIDA, Eugene A.: The identification of morphemes. In: Language, 1948, roč. 24, s. 414 – 441.
- ODALOŠ, Pavol: Sociolekty v basketbalovom a penitenciárnom prostredí. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Pedagogická fakulta 1997. 92 s.
- OLOŠTIAK, Martin: Motivatólóg Juraj Furdík. In: Furdík, J.: Teória motivácie v lexikálnej zásobe. Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2008, s. 11 – 23.
- OLOŠTIAK, Martin (2010a): Registrová motivácia lexikálnych jednotiek (o vzťahu medzi pojmami lexikálna zásoba, register, sociolekt). In: Jazykovedný časopis, 2010, roč. 61, č. 1, s. 31 – 42.
- OLOŠTIAK, Martin (2010b): O spôsoboch tvorenia vlastných mien. In: Slovenská reč, 2010, roč. 75, č. 4 – 5, s. 209 – 224.
- OLOŠTIAK, Martin: Aspekty teórie lexikálnej motivácie. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011. 339 s.
- OLOŠTIAK, Martin: O vzťahu medzi lexikológiou a štylistikou v slovenskej lingvistike. In: Epištoly v jazyku a jazykovede. Zborník štúdií venovaný doc. PhDr. Františkovi Ruščákovi, CSc.,

pri príležitosti životného jubilea. Eds. J. Kesselová – M. Imrichová. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity 2012, s. 99 – 107. Dostupné aj na: <<http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Kesselova2/subor/olostiak.pdf>>.

ONDRUS, Pavel: Slovenská lexikológia. 2. Náuka o slovnej zásobe. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972. 90 s.

ONDRUS, Pavel – HORECKÝ, Ján – FURDÍK, Juraj: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Lexikológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1980. 232 s.

PAULINY, Eugen: Fonológia spisovnej slovenčiny. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 126 s.

PLAG, Ingo: Word-Formation in English. Cambridge: Cambridge University Press 2003. 251 s.

PRAVIDLÁ SLOVENSKEHO PRAVOPISU. 1. vyd. Bratislava: Veda 1991. 536 s. (2. vyd. 1998, 3. vyd. 2000.)

RIPKA, Ivor – IMRICHOVÁ, Mária: Základy slovenskej lexikológie. Prešov: Fakulta humanitných a prírodných vied 2004. 155 s.

SABOL, Ján: Syntetická fonologická teória. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1989. 253 s.

SCHEER, Tobias: The Rhythmic Law in Czech: Vowel-final Prefixes. In: Current Issues in Formal Slavic Linguistics. Ed. G. Zybatow – U. Junghans – G. Mehlhorn – L. Szucsich. Frankfurt am Main: Peter Lang 2001, s. 37 – 48.

SLANČOVÁ, Daniela: K pragmatickej charakteristike slovnej zásoby. In: Jazyk a kultura vyjadrování. Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám. Eds. P. Karlík – M. Krčmová. Brno: Masarykova univerzita 1998, s. 185 – 191.

SLANČOVÁ, Daniela: Potrebuje reflexia súčasnej slovenskej jazykovej situácie pojem register? In: Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. Materiály z 3. konferencie o komunikácii. Banská Bystrica – Donovaly 11. – 13. septembra 1997. 1. diel. Red. P. Odaloš. Banská Bystrica: Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela Banská Bystrica – Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela Banská Bystrica 1999, s. 93 – 100.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Alternácie v spisovnej slovenčine. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 417 – 444.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Teoretické zásady morfematického spracovania slovenčiny. In: Sokolová, Miloslava – Šimon, František – Moško, Gustáv – Benko, Vladimír: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999, s. 9 – 53.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Morfematika vo vyučovaní slovenského jazyka na vysokých školách. In: Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania). Eds. M. Sokolová – M. Ivanová – M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2006, s. 177 – 234.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Lexémy so sufixmi -ár/-iar, -áreň/-iareň a lexikografická prax. In: Bulharská a slovenská lexikografia v zjednotenej Európe. Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV 2009, s. 77 – 89.

SOKOLOVÁ, Miloslava – ŠIMON, František – MOŠKO, Gustáv – BENKO, Vladimír: Morfematický slovník slovenčiny. Prešov: Náuka 1999. 530 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – OLOŠTIK, Martin – IVANOVÁ, Martina et al.: Slovník koreňových morfém slovenčiny. 1. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2005. 584 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – IVANOVÁ, Martina – VUŽŇÁKOVÁ, Katarína: Prínos slovníka koreňových morfém k charakteristike kompozít. In: Jazykovedný časopis, 2005, roč. 56, č. 2, s. 99 – 126.

SOKOLOVÁ, Miloslava – GENČI, Ján: Fonematické štruktúry radixov. In: Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania): venované pamiatke Jána Horeckého. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 2006, s. 79 – 101.

SOKOLOVÁ, Miloslava – IVANOVÁ, Martina – OLOŠTIÁK, Martin (Eds.): Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania). Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2006. 289 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – IVANOVÁ, Martina: The heritage of the linguistic work by Ján Horecký in contemporary morphemic research of the Slovak language. In: Skase, journal of theoretical linguistics, 2007, roč. 4, č. 1, s. 69 – 85. Dostupné na: <http://www.skase.sk/Volumes/JTL08/index.htm>.

SOKOLOVÁ, Miloslava – OLOŠTIÁK, Martin – IVANOVÁ, Martina et al.: Slovník koreňových morfév slovenčiny. 2., uprav. vyd. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2007. 586 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – OLOŠTIÁK, Martin – IVANOVÁ, Martina et al.: Slovník koreňových morfév slovenčiny. 3., uprav. a dopl. vyd. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove 2012. 690 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – ŽIGO, Pavol: Verbálne kategórie aspekt a tempus v slovenčine. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV – VEDA, vydavateľstvo SAV 2014. 320 s.

ŠIMON, František: Alternácie a varianty koreňových morfév prevzatých slov. In: Morfematický výskum slovenčiny (možnosti jeho štatistického, elektronického a didaktického spracovania). Venované pamiatke Jána Horeckého. Eds. M. Sokolová – M. Ivanová – M. Ološtiak. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2006, s. 165 – 174.

ŠMILAUER, Vladimír: Nauka o českém jazyku. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1972. 333 s.

ŠTEKAUER, Pavol: A Theory of Conversion in English. Frankfurt am Main: Peter Lang 1996. 155 s.

ŠTEKAUER, Pavol: An Onomasiological Theory of English Word-Formation. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins 1998. 192 s.

ŠTEKAUER, Pavol: Word-Formation. In: Štekauer, P. (ed.): Rudiments of English Linguistics. Prešov: Slovacontact 2000, s. 93 – 131.

ŠTEKAUER, Pavol: The delimitation of derivation and inflection. In: Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe. Volume 1. HSK 40.1. Eds. P. O. Müller – I. Ohnheiser – S. Olsen – F. Reiner. Berlin – Boston: Mouton de Gruyter 2015, s. 218 – 235.

TRÁVNÍČEK, František: Mluvnice spisovné češtiny I. Hláskosloví – tvoření slov – tvarosloví. Praha: Slovanské nakladatelství 1951. 611 s.

WORD-FORMATION. AN INTERNATIONAL HANDBOOK OF THE LANGUAGES OF EUROPE. 1. Eds. P. O. Müller – I. Ohnheiser – S. Olsen – F. Rainer. Berlin – Boston: Mouton de Gruyter 2015. 802 s.

ZIKOVÁ, Markéta: Lexical prefixes and templatic domains: prefix lengthening in Czech. In: Slavic languages in formal grammar: proceedings of FDSL 8.5, Brno 2010. Eds. M. Ziková – M. Dočekal. Frankfurt am Main: Peter Lang 2012, s. 325 – 338.

Zoznam skratiek a značiek

AM	abreviačná motivácia
C	konsonant
DM	derivačná morféma
FónM	fónická motivácia
G, GM	gramatická morféma
KSSJ	Krátky slovník slovenského jazyka (2003)
LM	lexikálna motivácia
MM	modifikačná morféma; morfológická motivácia
MSS	Morfematický slovník slovenčiny (Sokolová et al., 1999)
MŠ	morfematická štruktúra
P	prefixálna morféma
PM	paradigmatická motivácia
PSP	Pravidlá slovenského pravopisu (2. vyd., 1998)
S	sufixálna morféma
SémM	sémantická motivácia
SKMS	Slovník koreňových morfém slovenčiny (Sokolová et al., 2005, 2007, 2012)
SKMS-4	Slovník koreňových morfém slovenčiny (Sokolová et al., 4. vyd., pracovná verzia)
SM	slovotvorná motivácia
SMS	slovotvorne motivované slovo
SNS	slovotvorne nemotivované slovo
SŠ	slovotvorná štruktúra
SyntM	syntaktická motivácia
Tm	tematická submorféma
V	vokál